
Krimp en de groene ruimte in stedelijke gebieden

Carmen Aalbers
Leonie Heutinck
Peter Visschedijk

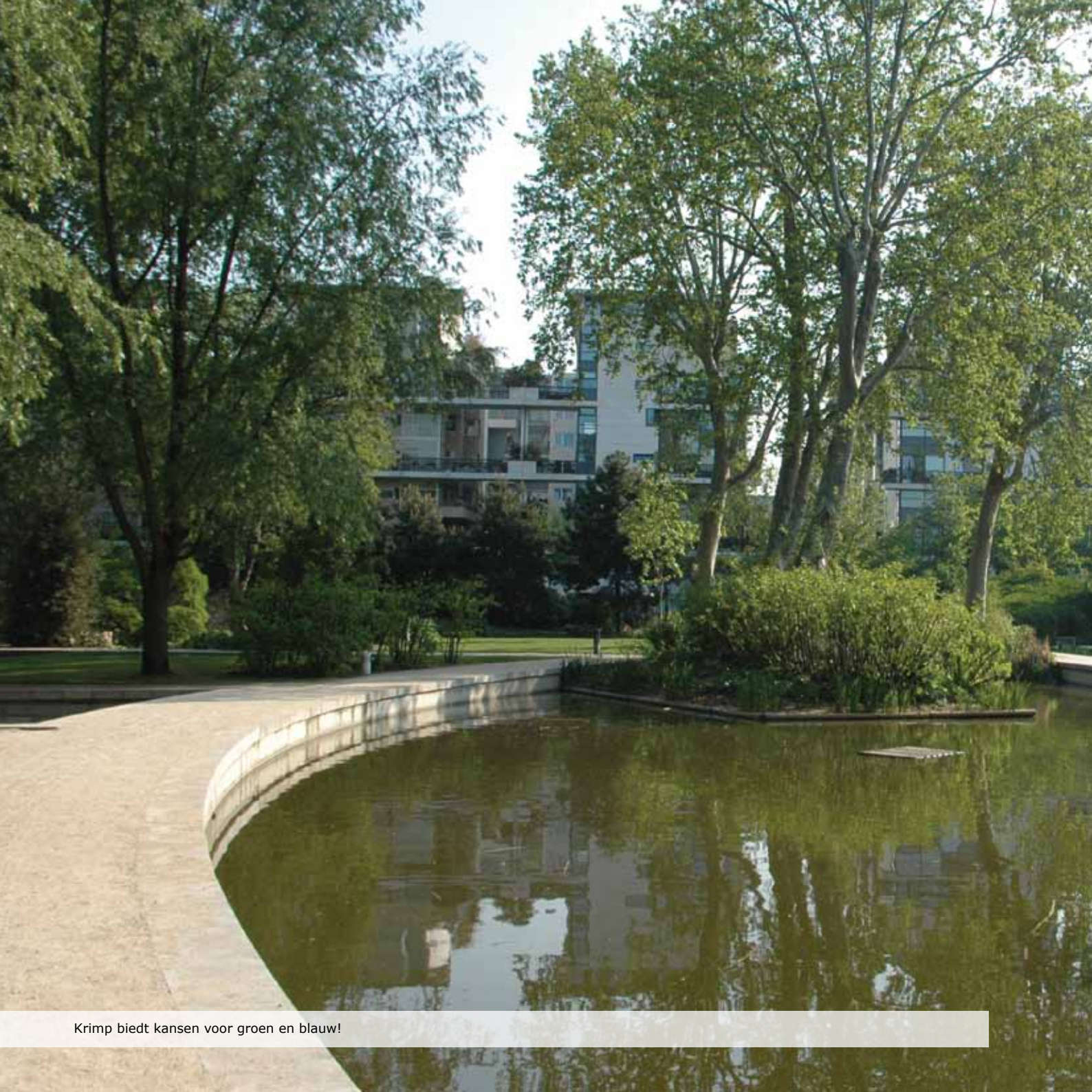
In opdracht van :
Ministerie van Economische zaken,
Landbouw en Innovatie,
Contactpersoon: Matthijs Philippa

ISBN 978-90-327-0396-7

© 2011 Alterra

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.
Deze uitgave is tot stand gekomen in het kader van BO-11 Natuur, Landschap en Platteland, thema Groen Nederland. Projectcode BO-11-003.01-001

Krimp biedt kansen voor groen en blauw!

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Krimp	9
3. Krimp in Heerlen en Parkstad	21
4. Leipzig: krimp al jaren aan de gang	29
5. Enschede: komt er krimp?	35
6. Reflectie door beleidsmakers	41
7. Conclusies en beleidsopties	49
8. Fotoserie van problemen en opties	59
Literatuur	85

Functieverandering bij krimp; bebouwing maakt plaats voor groen.

1. Inleiding

Een nieuw fenomeen manifesteert zich sinds enkele jaren in ons land: bevolkingsdaling. Paniek alom. Maar is het werkelijk zo'n ramp? Wel als men kijkt naar de voortdurende bron van inkomsten die tot voor kort het kopen en bebouwen van grond en verkopen van woningen vormde voor gemeenten, projectontwikkelaars en aannemers. Het bouwen voor een groeiende bevolking was een manier om geld te verdienen, een bron van economische groei en werkgelegenheid. Maar bevolkingsdaling en daarmee minder bouwdruk op de grond biedt óók kansen, kansen om eindelijk woonmilieus te creëren die bewoners en bedrijven aantrekken en die betaalbaar zijn door minder druk op de grond en daarmee minder hoge grondprijzen.

Niet alleen wat betreft de beleving van bevolkingsdaling is er sprake van grote verschillen. In de aanpak door architecten en stedenbouwkundigen zien we ook uitersten: Architecten die grootse stedenbouwkundige gebaren voorstellen als oplossing voor steden waar de groei uit is. Gebaren waarin de mens ondergeschikt is aan de stedenbouw. Anderzijds zien we architecten die een stedenbouw voorstaan die bouwt op de sociale structuren waaruit de samenleving kracht, veerkracht put. Naast grootschaligheid ontleend aan omliggende gebieden en het lokale 'DNA' stellen wij een derde inspiratiebron voor: de groene ruimte. Hoe kan de groene ruimte (plantsoenen, parken, bossen, landbouwgebieden, natuurgebieden) de stad helpen om de negatieve effecten

van bevolkingsdaling te verzachten en wellicht de daling af te zwakken? Kan de groene ruimte alternatieven bieden voor stedelijke grootsheid en tegemoet komen aan de menselijke behoefte aan voedsel, geborgenheid, intimiteit van de openbare ruimte, rust en veiligheid?

Moeten we gewone bevolkingsdaling of 'demografische krimp' onder gewone omstandigheden niet verwarren met krimp als gevolg van sterke crisis zoals bijvoorbeeld in voormalig Oost Duitsland? Waar in Leipzig van een enorme leegstand van 20 % tot plaatselijk 80 % sprake was, is in andere streken een veel gematigder ontwikkeling gaande. Leipzig leed onder het wegtrekken van de burgers uit Leipzig en haar ommeland op zoek naar werk en inkomen in het economisch florerende West Duitsland. Dergelijke krimp komt overigens veel voor in Europa. Van de tweehonderdvijftig Europese steden uit het "State of European Cities Report" van mei 2007 krimpt een derde, blijft een derde gelijk en groeit een derde. Die krimp is niet alleen het resultaat van minder geboortes en meer sterfte, maar ook van het wegtrekken van mensen, op zoek naar werk en een betere woonomgeving. Dat jonge, getalenteerde mensen wegtrekken uit rurale gebieden is bijvoorbeeld te zien in de regio Leipzig-Halle, (Duitsland), de Mazovia regio rondom Warschau (Polen) en in Nederland in onder meer Zuid Limburg.

Welke mogelijkheden zijn er voor lokale overheden om de effecten van krimp op te

vangen en de kansen uit te buiten als het gaat om de groene ruimte? Wat zijn dan die kansen? Er is doorgaans meer ruimte voor groen bij economische en demografische krimp. Maar er zijn ook minder financiële middelen bij economisch krimp, minder banen. Oudere mensen, minder jeugd. Krimpende overheidsmiddelen als het gaat om investeren. Woningcorporaties zijn soms nog kapitaalkrchtig. Maar zij zitten net als gemeenten, projectontwikkelaars en burgers met onroerend goed dat minder waard wordt, waarin geld is geïnvesteerd, waarvoor grond is onttrokken aan de groene ruimte en waarvoor soms schulden zijn gemaakt.

Een aanpak om gezamenlijk de lasten te dragen is belangrijk om te voorkomen dat één partij alle kosten draagt, zoals kan gebeuren wanneer er wordt doorgebouwd en burgers de overwaarde van hun huis zien verdampen door de bouw van nieuwe woningen die net iets moderner zijn.

De handen moeten dus uit de mouwen worden gestoken: Opknappen die woonmilieus, met mensen uit de buurt, met de gemeente die zijn wetgeving indien nodig aanpast om nieuwe ruimtelijke oplossingen te faciliteren waarvan men eerst niet durfde dromen, kwaliteit van woonmilieus

Terugdringen van bebouwingsdichtheid, meer ruimte voor groen.

voorop. Met coöporaties die samen met bewoners woningen van binnen opknappen en samenvoegen, zodat de arbeidskosten gedrukt worden en werklozen zelf mee helpen hun huurwoning op te knappen of zelfs te vergroten. Dit biedt voor jonge gezinnen (grotere) woningen voor weinig geld, wat ze kan overhalen om in de regio te blijven of te komen wonen. Of samenvoegen van woningen zodat ouderen gezamenlijk wonen en toch apart.

Kleinschalig, zodat mensen elkaar kennen, op burenhulp kunnen terugvallen en samen initiatieven kunnen ontplooiën.

Projectontwikkelaars moeten multifunctionele ontwerpen realiseren waar men alle kanten mee op kan, zodat er voor verschillende ontwikkelingen ruimte is. De groene ruimte kan daaromheen ontworpen worden als casco elementen die de tijdelijke functies ondersteunen en verplaatst kunnen worden of van vorm veranderd wanneer de school een bejaardenhuis wordt, of het bejaardenhuis buurthuis wordt, winkel of café.

En we gaan teruggeven, gebouwen en bouwkvavels aan de natuur: gebouwen slopen om groene infrastructuur te scheppen waar mensen warm van worden: zodat de natuur vanachter de geraniums te zien zijn. Bouwkvavels teruggeven aan de landbouw: buurtgroepen die tuinbouwcomplexen voor lokale consumptie opzetten. Ruimte geven aan het water: zodat bij waterpieken niemand in paniek hoeft te raken, omdat we allang begonnen zijn met ruim baan bieden aan groenblauwe structuren die ontwikkeld zijn op grote verschillen in waterstand. In de zomer kan er gezwommen worden, in de winter kan men er zich verbazen over de grote watervlakten.

Het groen moet meer ruimte bieden voor verschillende stedelijke functies omdat wat

vandaag krimpt, morgen weer kan groeien, en omdat we willen dat er snel geschakeld kan worden tussen functies, in de tijd en in de ruimte. Welke groeninrichting kan dat? En hoe kunnen we de ouderen mobiliseren om op eigen manier hierin een rol te vervullen?

In de volgende hoofdstukken pakken we deze vraagstukken op. We geven eerst cijfermatig inzicht in krimp. We gaan in op de verschillen tussen bevolkingskrimp en economische krimp. Daarna schetsen we de ontwikkelingen in drie stedelijke regio's die verschillen in economische en demografische krimp. We blikken terug op hun ontstaansgeschiedenis die toont dat groei en krimp van alle tijden zijn. We laten zien hoe (stads)besturen erop reageren. Afgesloten wordt met beelden die een indruk geven van de mogelijke innovaties.

Afname van het aantal huishoudens leidt tot leegstand en woningoverschot.

2. Krimp

Demografische en economische krimp

We kunnen twee vormen van krimp onderscheiden: demografische krimp en economische krimp. Demografische krimp (bevolkingskrimp) betreft het aantal inwoners en huishoudens, bevolkingssamenstelling (naar leeftijd, etniciteit) en huishoudensamenstelling (naar omvang, levensfase, inkomen), waarbij de samenstellende delen van de bevolking in omvang afnemen (Van Dam et al, 2006, p.22).

Economische krimp kenmerkt zich door een afnemend aantal arbeidsplaatsen, een afnemend bruto regionaal product (BRP), of als het quotiënt van deze twee: de arbeidsproductiviteit (Van Dam et al, 2006, p.26).

De oorzaken van demografische krimp in Nederland zijn zowel sociaal-cultureel als economisch. De toename van emancipatie heeft samen met de toename van het gebruik van anticonceptiemiddelen gezorgd voor een daling van het vruchtbaarheidscijfer. Het kindertal is hierdoor afgenomen van 4,1 in 1960 tot 1,7 in 2005. Daarnaast zijn steeds meer mensen bewust kinderloos (Van Bavel 2004a; Beets 2004; Neels 2005; Schoenmaekers et al. 2002 in: Van Dam et al, 2006 p. 24). Dit leidt tot minder natuurlijke aanwas.

In het algemeen geldt dat een sterke bevolkingsdaling wordt aangetroffen in regio's waar het economisch minder goed gaat, terwijl in meer welvarende regio's vaak juist een sterke groei van de bevolking wordt gevonden (Van der Gaag et al. 1999, in: Van Dam et al, 2006, p. 23).

Naast deze demografische krimp door economische ontwikkeling speelt ook selectieve migratie. Met name de grote steden van Nederland zijn de laatste decennia geconfronteerd met een afnemend aandeel hogere- en middeninkomenhuishoudens als gevolg van selectieve migratie en suburbanisatie (Atzema & Van Dam, 1996; Bontje & Latten, 2005; Latten et al, 2006 in: Van Dam et al, 2006, p.23).

Economische krimp is vooral te wijten aan het verdwijnen van voorheen sterke economische sectoren of bedrijfstakken, zoals bijvoorbeeld industrie, landbouw of mijnbouw (Lötscher et al, 2004; Bontje, 2004a, 2004b, in: Van Dam et al, 2006, p.26). Oorzaken voor het verdwijnen van deze bedrijfstakken zijn o.a. internationale concurrentie (verplaatsing van de productie naar lagelonenlanden), veranderingen in afzetmarkten, locatievoordelen en technologie (Van Dam et al, 2005, p.26). De werkloosheid die hierdoor ontstond, leidde uiteindelijk tot migratie, vergrijzing, verarming, leegstand en verloedering (Van Dam et al, 2006, p.26).

Banen volgen mensen én mensen volgen banen

Demografische krimp en economische krimp beïnvloeden elkaar. Zo is er een relatie tussen bevolkingskrimp en de arbeidsmarkt. Mensen zoeken gebieden met werkgelegenheid op, bedrijven vestigen zich in gebieden waar ze verwachten de juiste werknemers voor hun bedrijf te vinden. In andere termen:

mensen volgen banen, én banen volgen mensen. Van Dam *et al* (2006) geeft meerdere uiteenzettingen weer van diverse onderzoeken: Partridge en Rickman (2003) achten het waarschijnlijker dat mensen banen volgen dan andersom. Freeman (2001) komt tot de conclusie dat krimpende regio's in het algemeen sneller banen verliezen dan mensen, en dat groeiende regio's sneller banen dan mensen aantrekken. Onderzoek van Steinnes (1978, 1982) en Vias (1999) wijst uit dat banen mensen volgen en dat het omgekeerde niet hoeft op te gaan. Carruthers en Vias (2005) laten ook zien dat banen mensen volgen, zowel op inter- als intraregionaal niveau. Boarnet (1994) suggereert dat werkgelegenheidsveranderingen in een stedelijk gebied afhangen van veranderingen in de bevolking in de omringende regio's. Op dit moment is het nog onduidelijk in hoeverre demografische krimp resulteert in economische krimp, maar uit de meeste onderzoeken blijkt dat banen mensen volgen, waaruit volgt dat demografische krimp juist kan leiden tot economische krimp (Van Dam *et al*, 2006, p.29-30).

Krimp en ruimtegebruik, leefomgeving en publieke voorzieningen

Het aantal huishoudens bepaalt de kwantitatieve vraag naar het aantal woningen. Door afname van het aantal huishoudens ontspant de woningmarkt, de vraag naar woningen neemt namelijk af. Het voordeel voor de kopende consument is dat de woningprijzen dalen en hij/zij eenvoudiger zijn/haar woonvoorkeur kan realiseren (Van Dam *et al*, 2006, p.39). Wanneer niet adequaat wordt afgestemd op de verminderde vraag, ontstaat er echter een te groot aanbod

aan woningen. Het gevolg is dat woningen leeg komen te staan. Dit heeft nadelige gevolgen voor woningbouwcorporaties en private verhuurders. Bij de verkoop van woningen leidt dit tot langere verkooptijden en lagere verkoopprijzen (Verwest *et al*, 2008, p.39) wat onwenselijk is voor verkopers van huizen.

Lokale krimp en verandering bewonerssamenstelling

Demografische krimp en daling van huizenprijzen kan leiden tot een toenemende concentratie van vooral lagere statusgroepen in een buurt. Dit kan de buurt negatief beïnvloeden (Van Dam *et al*, 2006 p.82). Met name de minst aantrekkelijke wijken, met relatief veel arbeiderswoningen, portiek- en galerijflats, worden bij demografische krimp het eerste getroffen. De economisch sterkeren - die een betere en duurdere koopwoning willen, vertrekken, terwijl mensen die het financieel niet zo breed hebben achterblijven in de wijk. Hiermee kunnen concentraties van achterstandsgroepen, probleemgroepen en / of verloedering ontstaan (Latten *et al*, 2009, p.39). De veronderstelling is dat de selectieve migratiestroom hierdoor wordt versterkt. Ook richten de lagere inkomensgroepen zich voornamelijk op de sociale huursector. Deze woningen zijn vaak minder aantrekkelijk qua vormgeving dan koopwoningen, wat een andere uitstraling geeft op de leefomgeving. De vergrijzing heeft ook invloed op het karakter van de woonomgeving doordat er minder jonge mensen en kinderen in de buurt zijn die vaak voor levendigheid zorgen in de wijk. Door het toenemende aandeel 65-plussers neemt de vraag naar zorg en veiligheid toe. Tegelijkertijd neemt het aantal jongeren af,

hetgeen betekent dat minder mensen voor meer mensen moeten zorgen. Thuiszorg neemt daarbij jaarlijks toe (Nimwegen en Heering 2009, p.12).

Minder files in krimpgebieden

Onder mobiliteit verstaan we het aantal verplaatsingen in een bepaalde tijdseenheid. Demografische ontwikkeling is van invloed op de mobiliteit, maar mobiliteit is in sterkere mate afhankelijk van het welvaartsniveau. Bovendien wordt de verkeersintensiteit niet alleen bepaald door de eigen bevolking, maar ook door de omvang van de bevolking in de regio. (Van Dam *et al*, 2006 p. 92). De verkeersintensiteit (dit is het aantal motorvoertuigen dat op een gemiddelde werkdag per etmaal een wegvak passeert) is in de meeste autowegen in Corop-regio Zuid-Limburg toegenomen in de periode 1998-

2003, terwijl hier al sinds 1997 sprake is van bevolkingsdaling.

Uit het krimpscenario van het Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau (2006) blijkt dat de totale personenmobiliteit in de periode van 2000-2040 ondanks de krimp met 5% toeneemt. Nieuwe CPB-scenario's geven aan dat de groei van personenmobiliteit achterblijft bij de groei in het verleden. De afzwakkende groei van de automobilititeit in combinatie met de uitbreiding van weginfrastructuur conform het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport en de Nota Mobiliteit zorgen ervoor dat in het merendeel van de scenario's de congestie (omvang daadwerkelijke files) vanaf 2000 niet verder oploopt. In het krimpscenario treedt zelfs een aanzienlijke verbetering op. (Van Dam *et al*, 2006 p. 94)

Invloed op kwaliteit leefomgeving

De afname van de bevolking heeft slechts beperkte invloed op het milieu. Met name het welvaartsniveau en daarmee samenhangend de leefwijze van mensen heeft de meeste invloed op de mate van milieubelasting door de mens (Nimwegen *et al*, 2009, p.10). De verandering van bevolkingssamenstelling en de afname van het aantal huishoudens hebben ook gevolgen voor de kwaliteit van de leefomgeving (Van Dam *et al*, 2006, p.79). De leegstand door afname van het aantal huishoudens kan leiden tot verval en vandalisme (Van Dam *et al*, 2006, p.80). Het aantal verhuizingen heeft ook invloed op de leefomgeving. Pas als mensen langer in een gebied wonen, krijgen zij meer belang bij een goede kwaliteit van de leefomgeving (Knol, 2005; Ministerie van VROM, 2000). Ten derde is de verhouding huur- en koopwoningen in de wijk van invloed op

de fysieke leefomgeving van een wijk. (Boelhouwer, 1988; Campbell & Lee, 1992; DiPasquale & Glaeser, 1999; Van der Wouden *et al*, 2006, in: Van Dam, 2006, p.82). Onderzoek van Nimwegen en Heering 2009 bevestigt dit. Hoe hoger het aantal koopwoningbezitters in een wijk, des te meer men zich namelijk bekommert om de fysieke leefomgeving en bereid is deze te onderhouden. En des te geringer wordt de kans op verloedering en verpaupering. Uit het Woningbehoeftenonderzoek van het Ministerie van VROM blijkt bijvoorbeeld dat bewoners van koopwoningen zich vaker verantwoordelijk voelen voor hun buurt dan bewoners van huurwoningen (85 procent ten opzichte van 70 procent). (WBO, 2002 in: Nimwegen en Heering, 2009, p. 95) Bezitters van koopwoningen hebben ook meer belang bij het op peil houden van de buurt, doordat het effect heeft op de waarde van hun woning (Visser en Van Dam, 2006 in: Nimwegen en

Grotere behoefte aan fietsmogelijkheden.

Heering, 2009 p. 96)

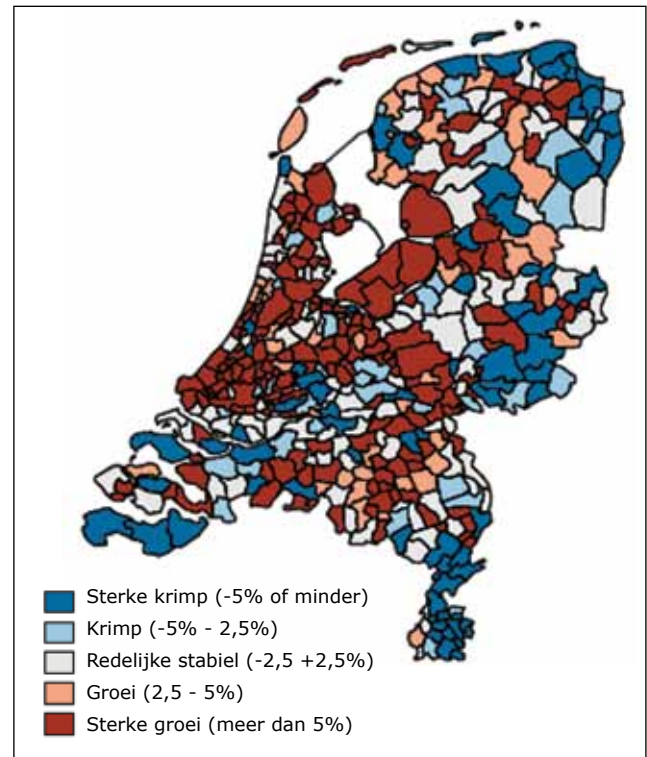
Door geringere zelfredzaamheid zijn deze lagere statusgroepen vaak minder in staat dan hogere statusgroepen om hun woonomgeving kwalitatief aantrekkelijk te houden (Knol, 2005). Ook ondernemen ze minder actie voor een attractieve buurt. (Knol, 2005 in: Nimwegen en Heering, 2009 p. 96).

Vergrijzing biedt ook kansen voor de leefomgeving, in de zin van een grotere behoefte aan groen in de directe woonomgeving en aan wandel- en fietsmogelijkheden waar op ingespeeld kan worden bij ruimtelijke inrichting en groenbeleid. (Veeneklaas, 2010, p.28). De woonlocatie wordt steeds minder beoordeeld op sociale en economische motieven en steeds meer op kwaliteit van de woonomgeving (Veeneklaas, 2010, p.50). Het voorgaande laat zien dat demografische krimp, via verandering van de bevolkingssamenstelling, invloed heeft op zowel de sociale als fysieke kwaliteit van de leefomgeving.

Demografische krimpcijfers in Nederland en daarbuiten

Bevolkingskrimp is een factor die de komende jaren een grote rol gaat spelen in Nederland. Niet alleen kleine dorpen, maar ook steden krijgen ermee te maken. Naast krimpende steden zijn er ook nog veel steden die groeien. In nationaal opzicht lijkt er sprake van onbalans tussen gebieden wat betreft de mate van verstedelijking en daarmee samenhangend een onbalans in beschikbaarheid van groen-blauwe ruimte. Waar in steden als Den Haag de woningdichtheid verder wordt vergroot, ten koste van de groene ruimte, worden elders in het land overtollige woningen gesloopt.

Figuur 2.1 geeft aan waar en in welke mate het bevolkingsaantal in de periode tot 2050 naar verwachting groeit of afneemt. De Randstad en midden-Nederland (Flevoland, Utrecht) kenmerken zich door een sterke groei. Deelgebieden in de provincies Zeeland en Groningen en in de Achterhoek en Zuid-Limburg kennen een afname van bevolkingsgroei. Zoals in de inleiding werd vermeld is er in Heerlen op dit moment al sprake van bevolkingsafname en de komende jaren krijgt ook Enschede ermee te maken. Het kaartje toont dat dit een regionaal fenomeen is voor beide steden: het ommeland heeft/krijgt er naar verwachting eveneens mee te maken.

Figuur 2.1 Bevolkingsprognose, 2008-2040
(De Jong en Van Duin, 2009)

	Prognose absoluut			Prognose (relatief t.a.v. 2010)	
	2010	2015	2020	2015	2020
Alkmaar	94.382	96.924	97.846	103	104
Almelo	73.234	74.779	75.665	102	103
Amersfoort	144.533	153.078	158.253	106	109
Amsterdam	764.775	791.707	816.051	104	107
Arnhem	147.911	153.612	154.398	104	104
Breda	173.467	178.550	183.302	103	106
Deventer	100.973	104.741	107.411	104	106
Dordrecht	118.027	119.263	119.039	101	101
Eindhoven	212.506	216.828	218.218	102	103
Emmen	110.586	113.059	115.132	102	104
Enschede	157.877	158.698	159.023	101	101
Groningen	185.544	198.191	211.010	107	114
Haarlem	146.575	147.034	148.352	100	101
Heerlen	89.412	86.683	84.297	97	94
Helmond	89.131	91.343	92.522	102	104
Hengelo (O)	82.640	83.599	83.684	101	101
Leeuwarden	97.358	100.944	105.320	104	108
Leiden	118.154	118.565	119.293	100	101
Lelystad	74.911	79.237	82.720	106	110
Maastricht	116.997	114.499	112.429	98	96
Nijmegen	165.280	170.813	177.792	103	108
Rotterdam	581.458	578.433	578.425	99	99
Schiedam	76.413	77.304	78.310	101	102
Den Haag	480.620	493.123	503.044	103	105
Den Bosch	138.934	144.161	147.271	104	106
Sittard-Geleen	96.010	94.253	92.292	98	96
Tilburg	203.762	207.946	211.915	102	104
Utrecht	308.199	338.391	366.630	110	119
Venlo	91.809	91.801	91.468	100	100
Zaanstad	144.099	149.630	154.740	104	107
Zwolle	116.963	121.651	125.956	104	108

Tabel 2.1 Prognose bevolkingsomvang naar gemeenten (G31)
(CBS Statline 24/2/2009. Bewerking de Boer, Alterra)

2015		2020	
1. Heerlen	-3	1. Heerlen	-6
2. Maastricht	-2	2. Maastricht	-4
3. Sittard-Geleen	-2	3. Sittard-Geleen	-4
4. Rotterdam	-1	4. Rotterdam	-1

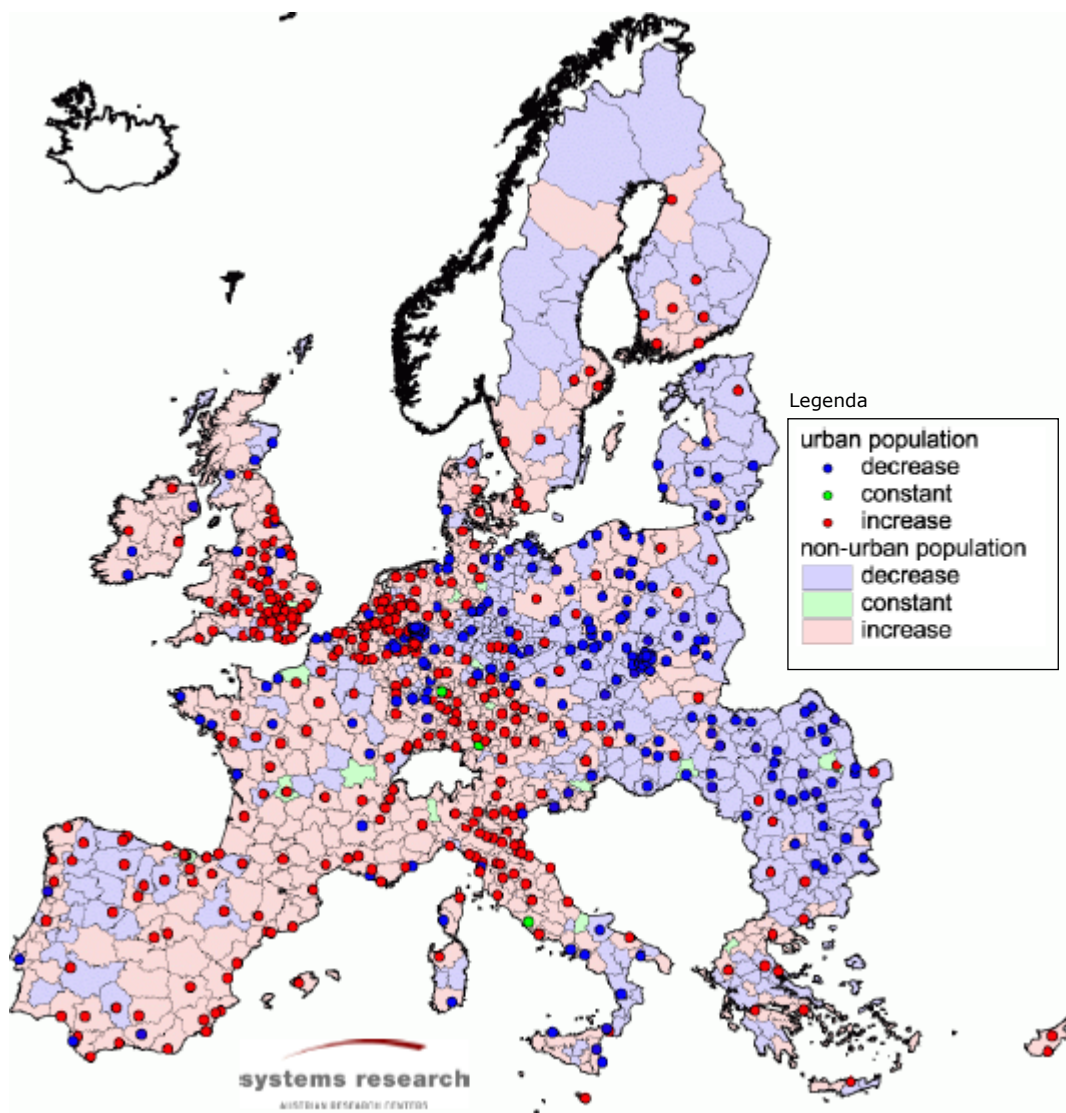
Tabel 2.2 Krimpende steden in 2015-2020 (% verandering)
(gerelateerd aan 2010)
(CBS Statline 24/2/2009, bewerking Alterra)

Grootste daling		Grootste stijging	
1. Heerlen	-16	1. Groningen	19
2. Sittard-Geleen	-7	2. Deventer	19
3. Schiedam	-4	3. Utrecht	18
4. Maastricht	-3	4. Zaanstad	17
5. Hengelo	-3	5. Lelystad	16

Tabel 2.3 Bevolkingsomvang 2006-2025 (% verandering)
(CBS, bewerking KCBB IN: Derks et al, 2006, p. 19)

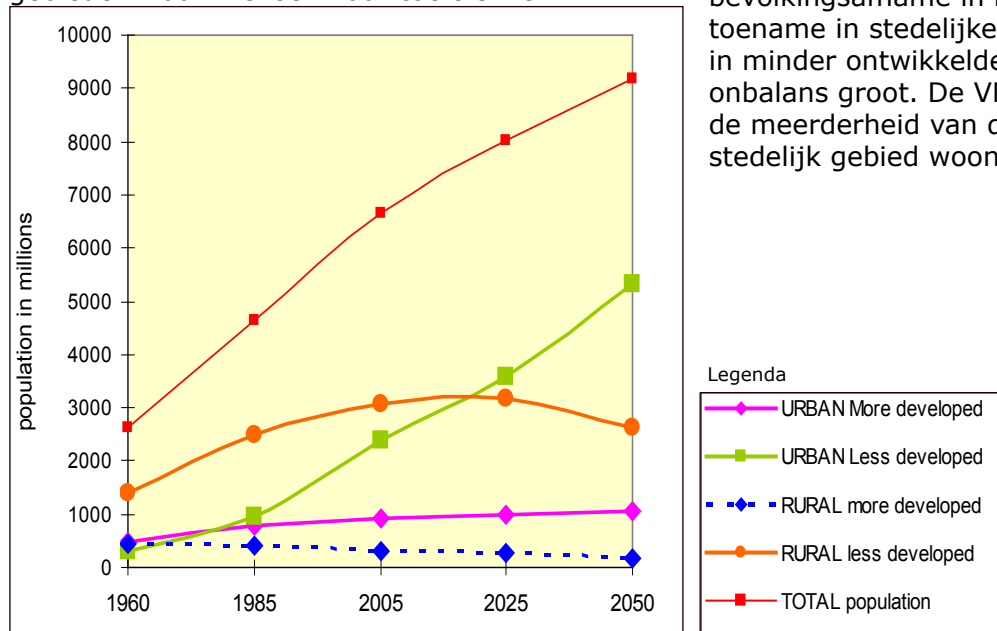
Tussen de G31 steden zitten verschillen in de toe- of afname van bevolking. De meeste steden kenmerken zich nog door een bevolkingsgroei (zie tabel 2.1), een aantal steden door bevolkingsafname. Dit komt overeen met het onderstaande plaatje waar de krimp met name in de periferie van Nederland plaats vindt.

In tabel 2.2 zijn de steden vermeld die te maken krijgen met bevolkingskrimp. In Heerlen wordt de grootste bevolkingskrimp verwacht. Tabel 2.3 geeft de ontwikkeling van de steden weer in de periode 2006-2025.

Grafiek 2.2 Ontwikkelingen van stedelijke versus niet stedelijke bevolking in Ruraal Urbane Regio's in Europa (uit Loibl et al, 2009)

Op Europees niveau is er ook een onbalans tussen krimpende en groeiende gebieden. Eén derde van de steden van de 250 Europese steden die centraal stonden in de Urban Audit had in 2003/2004 te maken met bevolkingskrimp, een derde had een stabiel bevolkingspeil en in een derde van de steden groeide de bevolking (Urban Audit, 2007). Figuur 2.2, kaart op de volgende bladzijde, door Loibl *et al.* (2009), toont de regio's waar zowel stedelijke als landelijke bevolking krimpt (blauwe stippen tegen lichtblauwe achtergrond). Dit zijn bedenkelijke ontwikkelingen omdat zij dus gepaard gaan met gebrek aan of verlies aan toekomstperspectieven in de gebieden waaruit mensen vertrekken. Ook kan de migratie leiden tot sterke metropolisering en negatieve effecten van stedelijke druk in de gebieden waar mensen naar toe trekken.

Figuur 2.3: Populatie in samenhang met gebiedskenmerken (wereldwijd)
(UN Department of Social and Economic Affairs, 2008, p.2 bewerking door Alterra)

De krimp waarmee Nederland en Europa te maken hebben en bij voortzetting van huidig beleid nog meer te maken krijgen moet in nog bredere context worden gezien. 57 Procent van de wereldbevolking leeft momenteel in steden. Geschat wordt dat dit percentage in 2050 gestegen zal zijn naar 80 procent, terwijl de totale bevolking in diezelfde periode zal verdubbelen (UN Department of Social and Economic Affairs, 2008). De onevenwichtige ontwikkelingen in termen van ontwikkelingskansen en landgebruik spreiding die hiermee gepaard gaan zijn wereldwijd. Ze vragen om reflectie over de wenselijkheid van zo'n sterke verstedelijking wat betreft de duurzaamheid en balans tussen stad en natuurlijke bestaansbronnen.

Figuur 2.3 geeft de wereldwijde bevolkingsafname in rurale gebieden en – toename in stedelijke gebieden weer. Vooral in minder ontwikkelde gebieden is deze onbalans groot. De VN verwacht dat in 2050 de meerderheid van de wereldbevolking in stedelijk gebied woont.

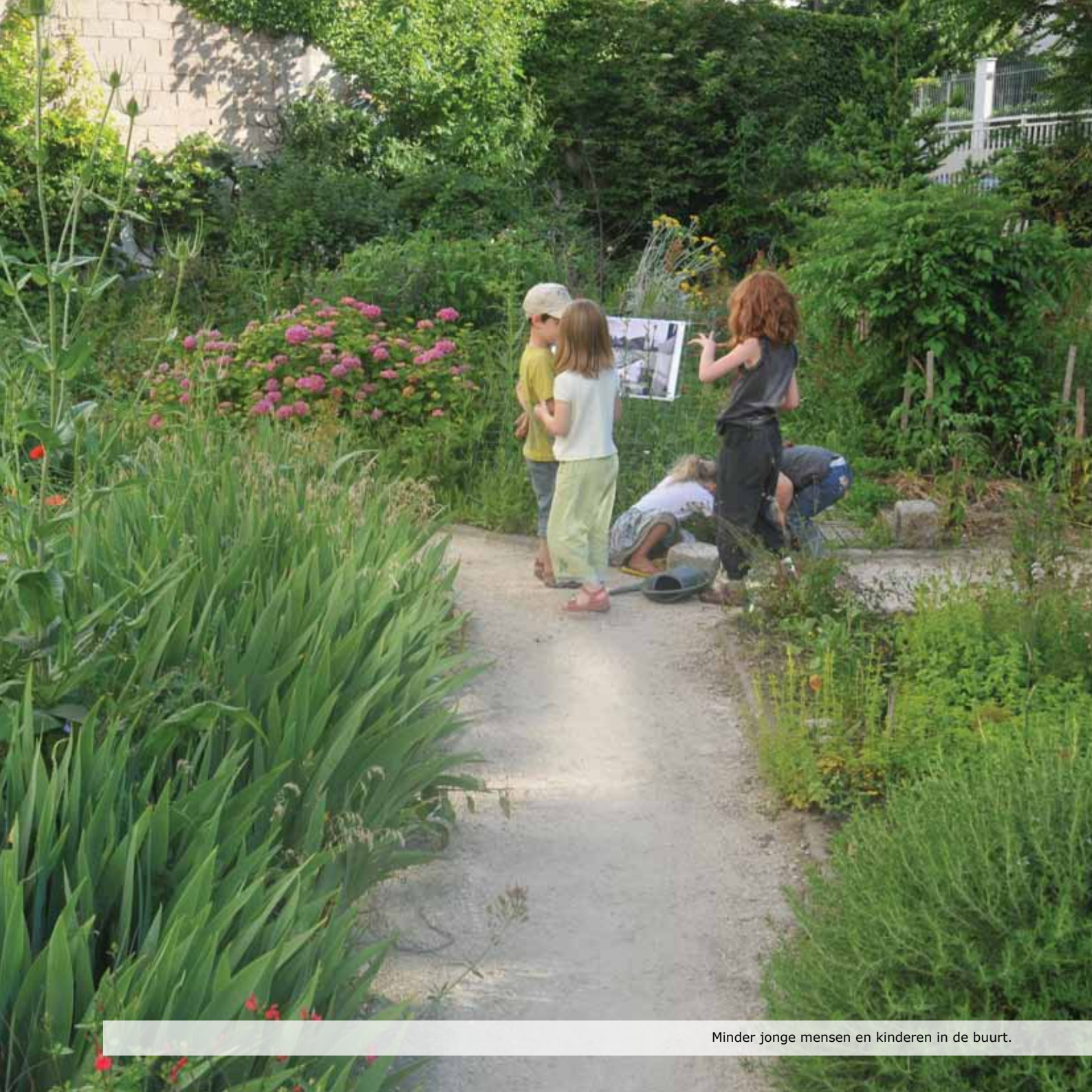
Conclusie

Krimp heeft zowel positieve als negatieve gevolgen voor een stad. Een demografische ontwikkeling als de afname van het aantal huishoudens heeft met name invloed op de woningmarkt (o.a. leegstand van woningen). Wanneer men niet ingrijpt leidt dit tot vermindering van de kwaliteit van de leefomgeving, risico's van verloedering, wegtrekken van groepen met midden en hogere inkomens, segregatie. Ook de veranderingen in bevolkingssamenstelling van wijken met krimp (vergrijzing en meer lagere inkomensgroepen) kunnen invloed hebben op de leefomgeving, en bijvoorbeeld leiden tot afname van levendigheid in de wijken, lagere sociale status. Actie is geboden om negatieve effecten en risico's van krimp te ondervangen. Op de groei van de mobiliteit, het lokale voorzieningenniveau en de belasting op natuur en milieu (Van Dam *et al*, 2006, p.9) hebben demografische ontwikkelingen in tegenstelling tot wat men wellicht verwacht, meestal niet meer dan een versterkend of dempend effect.

Door vergrijzing neemt de vraag naar zorg en voorzieningen in de buurt toe.

Krimp is een verschijnsel dat in Nederland streeksgewijs voorkomt in steden en rurale gebieden die ver weg liggen van de stedelijke groeipolen van de Randstad. De sterke groei van een stad als Groningen in het krimpende ommeland is daarop een interessante uitzondering. Maar krimp komt in Nederland ook zeer lokaal voor in achterstandswijken waar selecte groepen bewoners wegtrekken vanwege de beperkte kwaliteit van de woonomgeving.

Voor de periode 2006-2025 wordt de meeste bevolkingskrimp in de steden Heerlen (-16%), Maastricht, Sittard-Geleen, Schiedam en Hengelo verwacht (-3%). Voor diezelfde periode zijn de steden Groningen, Deventer, Utrecht, Zaanstad en Lelystad de grootste stijgers met een verwachte bevolkingsgroei variërend tussen +19% en +16%.

Minder jonge mensen en kinderen in de buurt.

Leegstaande flats hebben plaats gemaakt voor groene openbare ruimte.

3. Krimp in Heerlen en Parkstad

Geschiedenis

In het verleden van Heerlen en haar ommeland waren er tijden van bevolkingsgroei en bevolkingskrimp. De bestuurlijke organisatie en haar beleid waren ook onderhevig aan veranderingen, zoals het volgende korte overzicht laat zien.

De oorspronkelijke naam van Heerlen, Coriovallum, heeft betrekking op de 'goed gelegen legerplaats' die de Romeinen twee duizend jaar geleden vestigden, op de kruising van twee Romeinse 'Heerwegen' (Gemeente Heerlen, 2008, p.25). In 400 na Christus vertrokken de Romeinen. Er wordt verondersteld dat de regio daarna bewoond is gebleven. Landbouw ontwikkelt zich vanaf de tiende eeuw. Aan de rand van de beekdalen bouwt men boerenhoeven en molens. Na het vertrek van de Romeinen is Heerlen in handen van een bisschop geweest en in het bezit van graven. Zij bouwden destijds o.a. een kerk, Schelmentoren en een vesting met een gracht eromheen. De versterking 'Landsfort' leidde tot publiekrechtelijke vrijheden, waarmee de stad een andere status dan het omringende platteland kreeg. Voor de tachtigjarige oorlog bestond Heerlen nog uit een groot gebied waarvan ondermeer Voerendaal, Hoensbroek, Schaesberg en Nieuwenhagen deel uitmaakten. Door de tachtigjarige oorlog werd Heerlen in oppervlakte steeds kleiner. In 1661 is het bestuur van het grondgebied van Heerlen opgesplitst: Heerlen met Voerendaal en Nieuwenhagen werd vanuit Den Haag bestuurd; Schaesberg en Hoensbroek werd vanuit Brussel bestuurd (Spaans gebied).

In 1794 ontstond er door de komst van de Fransen één administratieve en bestuurlijke eenheid in het gebied, die daarna versterkt werd door het Koninkrijk der Nederlanden als eenheidsstaat. Nieuwenhagen en Voerendaal werden zelfstandige gemeenten. Daardoor werd Heerlen nog kleiner. In de 19e eeuw groeide het dorp Heerlen van 3000 naar 6000 inwoners. Heerlen had op dat moment een zekere centrumfunctie, met onder andere een dokter, veearts en kantongerecht. Het hoofdmiddel van bestaan was vooralsnog de landbouw. Daarnaast waren er ongeveer 12 'fabrieken' in Heerlen. De aanwezigheid van markten en winkels was zeer beperkt vanwege de geïsoleerde ligging van het dorp, goede aan- en afvoerwegen ontbraken. In 1896 bracht de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath hier verandering in. Met de explosieve groei van de mijnbouw groeide het dorp snel. Van 7000 inwoners in 1900 naar 75.000 inwoners in 1965. Van 1965 tot 2000 groeide de bevolking tot 96.000 inwoners. Voor deze groeiende bevolking moesten huizen, scholen, winkels en wegen aangelegd worden. Daarvoor 'moesten' historische gebouwen wijken. Men vond dat historische gebouwen niet meer pasten binnen het moderne stadsbeeld (Jansen, 1998; Put, 1998, Cornelissen, 2003: website wellernet 2009.) Inmiddels weten we (ondermeer op basis van Brueckner *et al.*, 1999) dat juist cultureel erfgoed bijdraagt aan aantrekkelijkheid van de woonomgeving en hogere inkomensgroepen aan een wijk bindt.

Het einde van de mijnen kwam in 1965 in zicht. Tot die tijd was de mijnbouw de belangrijkste drijfveer van de economische groei van Heerlen geweest. Met het wegvallen van de mijnbouw kwam de economie onder druk te staan. De noodzakelijke zoektocht voor tienduizenden mensen naar vervangende werkgelegenheid was begonnen. Den Haag en Europa boden steun aan om de economie weer op gang te krijgen. Het doel was om de economische 'monocultuur' om te vormen tot een heterogene economie. Daartoe werden de hoofdkantoren van het Algemeen Burgerlijk pensioenfonds, de Belastingdienst, het CBS en de Open Universiteit in Heerlen gevestigd. In de 20^e eeuw ontstonden veel nieuwe buurten. De ontwikkeling van de stad verplaatste zich vanuit het historische stadshart naar woonwijken die ontwikkeld werden rondom de verschillende mijnen. Heerlen kenmerkt zich nu dan ook door een netwerk van buurten opgebouwd rond diverse mijnen. Na de sluiting van de mijnen zijn de zwarte steenbergengronden afgegraven en veranderd in groene woonwijken. Dit werd de "operatie van zwart naar groen" genoemd.

In 1982 zijn de voormalige gemeenten Heerlen en Hoensbroek opgeheven en samengevoegd tot de nieuwe gemeente Heerlen. Rond het begin van het nieuwe millennium zette de bevolkingskrimp in. De steden in de regio proberen hun krachten te bundelen en samen te zoeken naar manieren van omgaan met bevolkingskrimp. Heerlen, Kerkrade, Brunssum, Landgraaf, Voerendaal en Simpelveld en Onderbanken werken samen onder de naam Parkstad Limburg en vormen een verstedelijkt gebied met 240.000 inwoners.

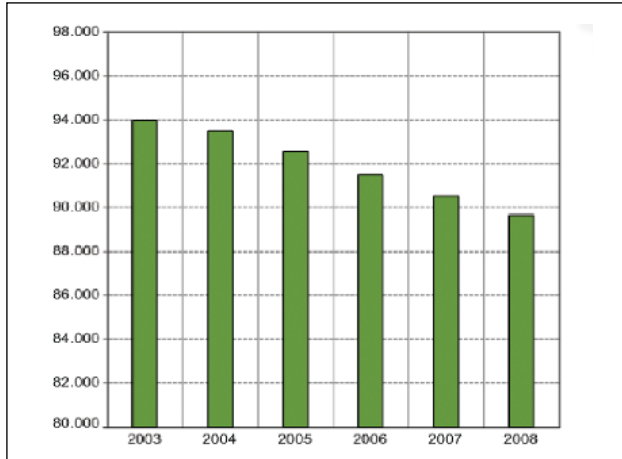
Heerlen vervult de centrumfunctie voor Parkstad Limburg, maar Parkstad heeft geen dominante kernstad. (Latten en Musterd, 2009 p.115). Heerlen is wel de grootste stad, maar de andere steden doen niet veel onder. Parkstad ligt tussen grote stedelijke centra, zoals Aken, Luik, Maastricht en Hasselt, in de Euregio MAHHL (Maastricht-Aken-Heerlen-Hasselt-Luik). Hoewel Parkstad aan de rand van Nederland ligt, ligt het in Europa juist centraal.

Parkstad kenmerkt zich door veel bos, heuvels, heide en landelijk gebied. Binnen de wijken ligt het groen op loop of fietsafstand. Binnen de G31 steden (meest grote steden in Nederland) is Heerlen één van de meest groene steden. Heerlen heeft bijna 2x zoveel groen per woning als het kengetal (Bezemer en Visschedijk, 2003, p.17). Daarnaast is de groene activiteit (buitenrecreatie) in Heerlen ook het grootst van alle G 31 steden (Goossen en Langers, 2006, p.9). De inwoners van Heerlen gaan vooral naar het bos (41%), recreatiegebieden (26%) en heidegebieden (23%). (Goossen en Langers, 2006, p. 8).

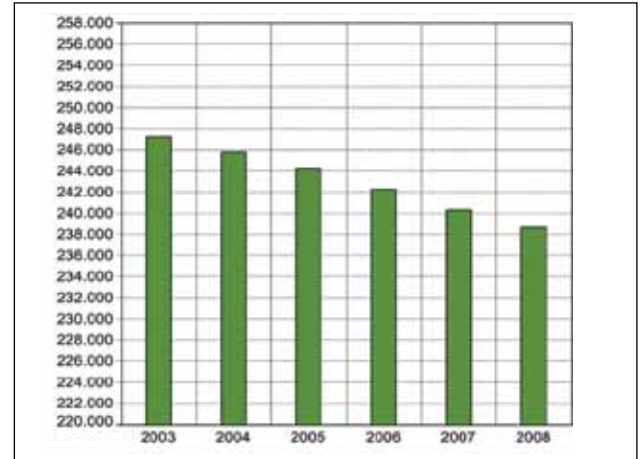
Huidige situatie: krimp

Op 1 januari 2010 had Heerlen 89.225 inwoners (Gemeentelijke basisadministratie, 2010). Aan de bevolkingsgroei van weleer is in Heerlen een einde gekomen. De bevolking van de stad krimpt, net als op andere plekken in de regio Zuid-Limburg. De bevolkingsprognose laat zien dat in Heerlen de bevolking met 15% daalt in de periode 2005-2025 (RPB / CBS, (Pearl) In: Raad openbaar bestuur, Raad financiële verhoudingen, 2008, p.23). Deze prognose wijkt slechts weinig af van die door KcBB op basis van de CBS gegevens in tabel 2.3.

3. Krimp in Heerlen en Parkstad

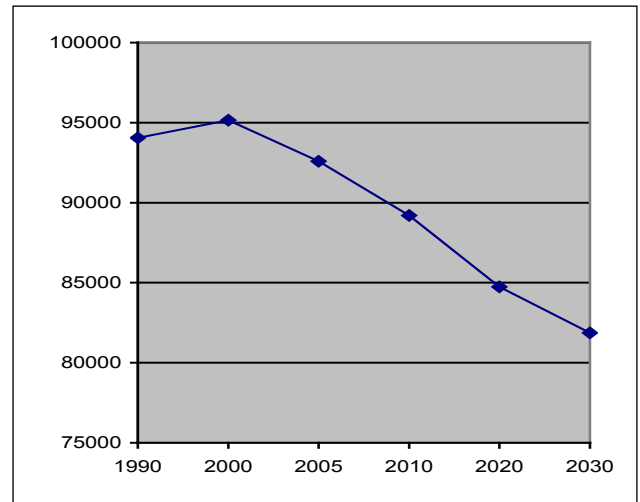
Grafiek 3.1 Totaal aantal inwoners, abs, 2003-2008 Heerlen.
(Gemeentelijke basisadministratie, 2010)

Grafiek 3.2. Totaal aantal inwoners, abs, 2003-2008 Parkstad
(gemeentelijke basisadministratie, 2010)

In tabel 3.1 is de bevolkingsontwikkeling van Heerlen te zien, de gegevens van 2010 wijken iets af met die van de gemeentelijke basisadministratie.

De bevolkingsprognoses voor Parkstad, waarbinnen Heerlen een van de gemeenten is, zijn dat krimp de komende jaren sterk gaat doorzetten. Parkstad Limburg verwacht een daling van het aantal inwoners in de komende 30 jaar van ca. 244.000 naar 200.000 inwoners (Parkstad Raad, 2006, p.10). De prognose van onderzoeksbureau E,til is dat er in 2040 nog maar 169.000 mensen in Parkstad zullen wonen. (Hengsens *et al*, 2008, p.15) Het bureau gaat uit van een migratiesaldo van - 0,4% jaarlijks en

Grafiek 3.3 Bevolkingsontwikkeling en prognose gemeente Heerlen
(Gemeentelijke basisadministratie, 2010)

	1990	2000	2005	2010	2020	2030	2035
Bevolkingsprognose Heerlen	94.046	95.147	92.585	89.207	84.742	81.872	78.793

Tabel 3.1 Bevolkingsontwikkeling en prognose gemeente Heerlen
(Parkstadmonitor)

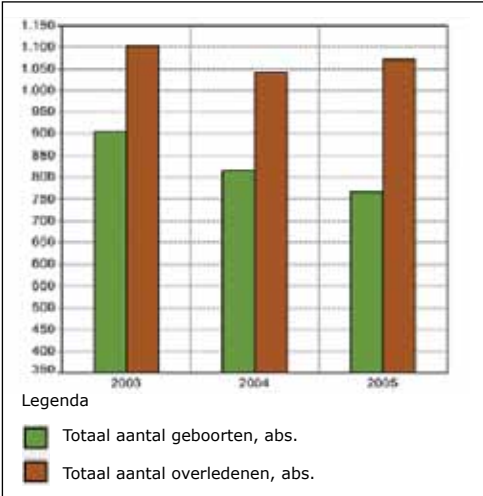
houdt rekening met provinciale prognoses, bestaande leeftijdsopbouw, historische gegevens per gemeente of buurt, en heeft gecorrigeerd voor effecten van gerealiseerde woningbouw. (Hengsens *et al*, 2008). Naast bevolkingskrimp is er ook sprake van krimp in het aantal huishoudens, tabel 3.2 toont de afname van het aantal huishoudens in Parkstad Limburg. Naast dat veel mensen wegtrekken, vestigen mensen zich ook in Parkstad en Heerlen. Met name mensen uit de leeftijdscategorieën 25-35 jaar en 55-70 jaar vestigen zich als 'Oud Parkstadter' weer in Parkstad.

Oorzaken

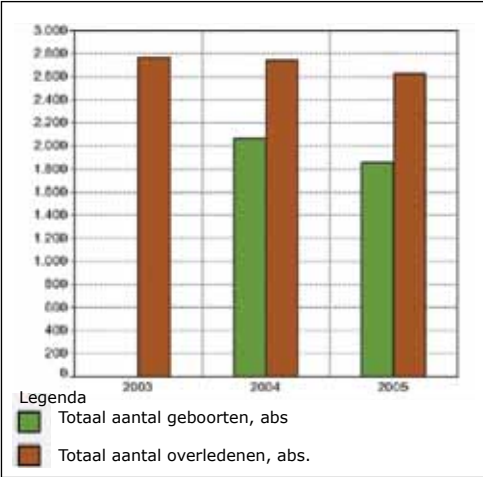
Op dit moment zijn Heerlen en Parkstad sterk afhankelijk van de industriële sector. Door de concurrentie van lage lonenlanden verkeert deze sector in moeilijkheden (Van Dam *et al*, 2006, p.136). Ook de jeugdwerkloosheid (werklozen onder de 23 jaar) ligt relatief hoog, in de hele Provincie Limburg ligt deze op 8,3% (Provincie Limburg 2004d, p.153; Van Dam *et al*, 2006, p.153). De beperkte werkgelegenheid blijft een struikelblok (Gemeente Heerlen, 2009, p.2). Overigens kan ook de associatie van Heerlen met drugsproblemen, waarmee de stad eind negentiger jaren en begin dit millennium veelvuldig in het nieuws kwam, de aantrekkelijkheid van de stad hebben geschaad. Hier hebben we geen onderzoek naar gedaan.

	2008	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040
Aantal huishoudens Parkstad	111.488	111.500	110.800	108.700	105.500	101.100	95.600	89.200

Tabel 3.2: Prognose voor het aantal huishoudens in Parkstad Limburg (Hensens *et al.*, 2008 p. 28)

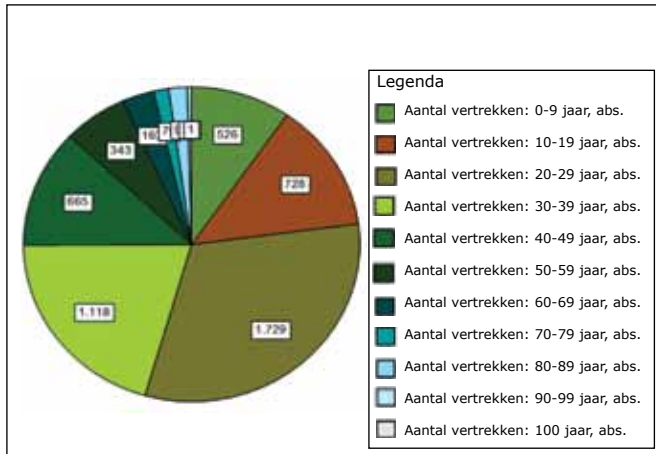

Grafiek 3.4 Inwoners: Natuurlijke groei, 2003, 2005 Gemeente Heerlen (Gemeentelijke basisadministratie, 2010)

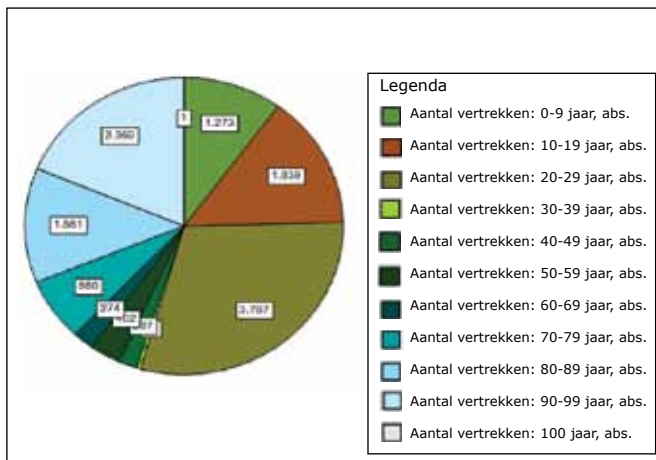

Grafiek 3.5 Inwoners: Natuurlijke groei, 2003, 2005 Parkstad (Gemeentelijke basisadministratie, 2010)

3. Krimp in Heerlen en Parkstad

Grafiek 3.6 Inwoners vertrek, 2005 - Gemeente Heerlen
(Gemeentelijke basisadministratie 2010)

Grafiek 3.7 Inwoners vertrek, 2005 - Parkstad
(Gemeentelijke basisadministratie, 2010)

De structurele bevolkingsdaling heeft verschillende oorzaken. In de eerste plaats is er minder natuurlijke aanwas, zie grafiek 3.4 en 3.5. Verder is het aantal sterfgevallen ongeveer gelijk of neemt dit zelfs iets toe. In de tweede plaats speelt migratie een grote rol. Veel jonge mensen trekken weg uit Heerlen (zie grafiek 3.6 en 3.7), met dalend aantal huishoudens als gevolg. Bij de migratie gaat het zowel om binnenlandse als buitenlandse migratie. De binnenlandse migratie zorgt voor een structureel verlies van bevolking (Latten en Musterd, 2009 p.25). Ook de emigratie naar het buitenland ligt boven het Nederlandse gemiddelde. Redenen voor emigratie zijn de beperkte werkgelegenheid en onderwijsmogelijkheden. Ook onvervulde woonwensen vormen een reden voor emigratie. Dit kan leiden tot suburbanisatie: mensen die vanuit de stad naar het omliggende gebied trekken. Uit onderzoek blijkt dat mensen die naar overig Limburg verhuisden daar nu in duurdere huizen wonen dan mensen die niet of binnen Parkstad verhuisden. Ook voor de groep sub-urbaniseerders die naar een groenere omgeving vertrokken geldt dat ze kiezen voor een grotere woning in een landelijke omgeving. Het rijkere segment onder de bevolking trekt dus weg. De mensen die zich in Parkstad vestigen komen af op de goedkopere woningen binnen Parkstad. De woningmarkt trekt lage inkomensgroepen van elders aan. Het is de vraag of er wel voldaan wordt aan de woningbehoefte van de economisch sterkeren in Parkstad. (Latten en Musterd, 2009, p.67).

In Parkstad ligt het aantal sociale huurwoningen per wijk tussen de 30% en 64% (Parkstad Limburg, 2010, p.7). De bevolkingskrimp leidt ondermeer tot leegstand van sociale huurwoningen. Huurwoningen zonder wachttijd worden veelal betrokken door nieuwkomers uit lage inkomensgroepen of blijven leegstaan (Van Dam *et al*, 2006, p.67; Latten *et al*, 2009, p.67). Door de krimp en vergrijzing krimpt ook het draagvlak voor scholen. Er wordt in Limburg in 2025 een daling van ruim 25% leerlingen (12-18 jarigen) ten opzichte van 2005 verwacht (Taskforce Demografische Voorsprong, 2006, p. 5). De daling is het sterkst in de regio Maastricht, in Heerlen, Westelijke Mijnstreek en Helden. Ook is er leegstand van winkelpanden in Heerlen. Het centrum van Heerlen heeft een bebouwd oppervlak van 250.000 m² waarvan in 2005 circa 60.000 m² leeg stond, 25 % (Van Dam *et al*, 2006, p.137). Uit berekeningen van 2005 van de gemeente Heerlen blijkt dat 34 winkelpanden in het centrum leeg staan. Daarbij komt dat met name oudere winkeliers moeite hebben om een opvolger te vinden. Parkstad kent geen grote concentraties van mensen en werkgelegenheid, waardoor de drukte op de wegen in beperkte mate zal afnemen bij krimp van de werkende bevolking (Van Dam *et al*, 2006, p.94).

Beleidsdoelen en -acties Heerlen, regio Parkstad Limburg en Provincie

Heerlen is samen met Maastricht aangewezen als stedelijk knooppunt, trekker voor de ontwikkeling van Zuid-Limburg. Heerlen richt zich op economische en ruimtelijke ontwikkelingen door het realiseren van een

landsgrensoverschrijdend bedrijventerrein. De focus ligt op het aantrekken van nieuwe industrie die aansluit op de aanwezige bedrijvigheid en de kennisinfrastructuur die in de regio Aken voor handen is. (www.heerlen.nl/Smartsite.dws?id=3201)

Samen met de regio hanteert Heerlen slogans als "Krimp als Kans" en "Demografische voorsprong". Hierbij is de aanpak niet primair gericht op het aantrekken van extra inwoners. Zowel de regio Parkstad als de provincie trachten vooral de huidige inwoners aan zich te binden om te voorkomen dat zij wegtrekken (Van Dam *et al*, 2006, p.155). Met het creëren van een gevarieerd woningaanbod probeert Heerlen een stad met een aantrekkelijk woonklimaat te worden.

Figuur 3.1 Kaart Parkstad (Parkstad Limburg)

3. Krimp in Heerlen en Parkstad

Figuur 3.2 Geografische positie Heerlen
(www.coriopolis.nl/location.php)

Verdere ontwikkeling van de culturele sector is een belangrijk beleidsdoel van Heerlen. In haar Stadsvisie en in het huidige meerjaren bestuurlijke programma geeft Heerlen cultuur een belangrijke plek.

Door de samenwerkingsverbanden, zowel regionaal als Euregionaal, heeft Heerlen een groot netwerk om samen met andere steden oplossingen te bedenken en te ontwikkelen voor krimp. De provincie streeft een 'integrale aanpak' na die gericht is op een mentaliteitsverandering, regionale samenwerking en imagooversterking. Ook door verbetering van de woonkwaliteit, clustering van voorzieningen, en door zoeken naar nieuwe economische dragers en groepen met financiële middelen wil zij de trend keren.

Kansen met betrekking tot de groene ruimte

Heerlen kenmerkt zich door veel groen binnen en buiten de wijken. Er lijkt een kans te liggen voor het bouwen van grotere woningen in een groene omgeving waardoor het hogere inkomenssegment onder ouderen aangetrokken zou kunnen worden. Verder heeft Heerlen een begin gemaakt met het ontwikkelen van postzegelparkjes, ook wel pocketparks genoemd. Daarbij is in nauw overleg met omwonenden voor een aansprekende inrichting gezorgd die betrokkenheid van bewoners bij de omgeving moet bevorderen.

In Leipzig is al lange tijd sprake van krimp.

4. Leipzig: krimp al jaren aan de gang

Geschiedenis en oorzaken krimp

Leipzig stond vanaf halverwege de 19^e eeuw tot de jaren '30 van de 20^e eeuw in het teken van groei. De Duitse eenwording in 1871, de snelle industrialisering en de opbouw van het nationaal en internationaal spoorwegennet droegen hier aan bij. Leipzig werd ook wel het Parijs van het Oosten genoemd: Een stad met een vitaal cultureel leven en - tot de Tweede Wereldoorlog - met nationale hoofdkantoren, een internationale beurs en innovatieve industrie. (www.keicentrum.nl) Zo groeide Leipzig's wijk Plagwitz uit tot een van de grootste industriële complexen in Europa. De wijk profileerde zich met metaalverwerking, machinebouw en textielindustrie. Daarnaast stond Leipzig bekend om haar drukkerijen en uitgeverijen. Nationale en internationale banken en nationale overheidsinstanties vestigden zich in Leipzig. Met name de groei van de stad en het inwonertal waren redenen voor bedrijven om zich hier te vestigen. ('banen volgen mensen', zie hoofdstuk 2) Door de goede infrastructurele ontsluiting was Leipzig een goed bereikbare stad. In 1915 was het Hauptbahnhof het grootste station van Europa en bood toegang tot vele steden, zowel nationaal als internationaal. In 1933 woonden er 713.000 inwoners in Leipzig en daarmee was het de vierde grootste stad van Duitsland, na Berlijn, Hamburg en München. (Bontje, p.1) Doordat Duitsland in 1949 werd opgesplitst in de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) en in de Duits Democratische Republiek (DDR) verloor de stad een aantal nationale functies. Onder andere de nationale rechtbank, de bibliotheek, hoofdkantoren

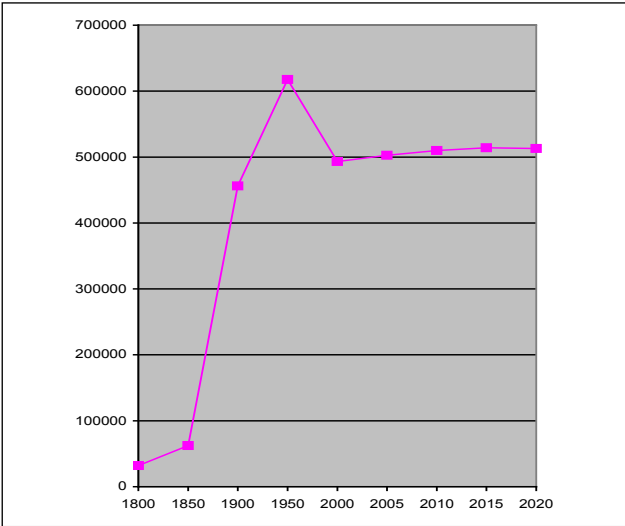
van banken en drukkerijen en uitgeverijen verhuisden naar andere steden. De 'Messe' verloor veel potentiële klanten en bezoekers uit het westen en in andere westerse steden kwam een jaarbeurs op. De DDR-regering maakte van Leipzig een industrie- en handelsstad. Bruinkoolafgravingen in het zuiden van Leipzig leverden brandstof voor industrie en huishoudens. Er werd rigoureus te werk gegaan: dorpen en natuur moesten wijken om op grotere schaal bruinkool af te graven. Geld voor stadsvernieuwing in Leipzig ontbrak, doordat het geld massaal naar Berlijn ging. Tevens was de prioriteit voor stadsvernieuwing laag. (Bontje, p.1) Leipzig stond er inmiddels niet goed voor. De zwaar verouderde industrie in Plagwitz, de bruinkoolafgravingen en het verval van de arbeiderswijken uit de 19^e en 20^e eeuw maakten het leefklimaat in de stad onaangenaam. In 1989 bracht de hereniging met West-Duitsland nieuwe kansen en verwachtingen. Er werd geïnvesteerd in een nieuw terrein voor de 'Messe', een grote verbouwing van het station en uitbreiding van het vliegveld, een nieuw winkelcentrum, nieuwe suburbane woonwijken en renovatie van het vooroorlogse woningbestand. Ondanks het feit dat Leipzig veel investeerde en daarmee de grootste bouwplaats van Europa was, kon het vertrek van bewoners niet tegengegaan worden. De werkgelegenheid was op dat moment té beperkt. ('mensen volgen banen', zie hoofdstuk 2). De zwaar verouderde industrie in Plagwitz bleek niet op de kapitalistische concurrentie berekend. Tevens moesten de

bruinkoolafgravingen grotendeels dicht. Dit was voorheen, tijdens de DDR-periode, een belangrijke bron van werkgelegenheid. In de tweede helft van de jaren negentig kwam de suburbanisatie rond Leipzig op gang in de vorm van stads- en dorpsuitbreidingen. In eerste instantie liepen de oudste wijken leeg, maar na de eenwording ook de wijken uit de nieuwere stadsdelen. In plaats van een beter woningaanbod kreeg de stad te kampen met een overvloed aan woningen (Bontje, p.3). De suburbanisatie zelf wordt genoemd als de grootste oorzaak van de bevolkingskrimp (4/5 deel) in Oost-Duitse steden. (Reimerink, 2009 p. 57) Dit geeft de denken over de kwaliteit van de aangeboden woonomgeving in de stad en zou een reden kunnen zijn om bij krimp een andere woonomgeving te creëren die mensen juist bindt aan de stad.

Huidige situatie, gevolgen krimp

De massale leegloop, zie tabel 4.1 en grafiek 4.1, van de stad heeft diverse gevolgen gehad zoals leegstand en sloop van woningen. In de oudste wijken, gebouwd tussen 1817 en 1914 is de daling van het aantal inwoners het grootst. De leegstand bedraagt daar in sommige straten 50%. Met name in probleemwijken is de leegstand groot. Zo is in de wijk Grunau het inwonertal gedaald van 90.000 naar 46.000 inwoners. Het geprivatiseerde woningbedrijf heeft daar inmiddels 39.000 van de 76.000 woningen

moeten slopen. Op dit moment staan nog zo'n 55.000 van de in totaal 320.000 appartementen in Leipzig leeg. Recentelijk hebben ook de nieuwe suburbane wijken te maken gekregen met leegstand. (Reimerink, 2009 p. 59) Voor de panden die minimaal onderhouden worden zijn de prijzen relatief laag. Dit heeft negatieve gevolgen voor de uitstraling van de panden en de bevolkingssamenstelling (zie tabel 4.2, 4.3 en grafiek 4.2), zoals we eerder al schreven (hoofdstuk 2). Leipzig ziet zich ook geconfronteerd met hoge kosten van onderhoud van infrastructuur waar te weinig inkomsten/bewonersbijdragen tegenover staan.

Grafiek 4.1 Bevolkingsontwikkeling en prognose (bewerking tabel 4.1)

Jaartal	1800	1850	1860	1900	1950	1990	2000	2005	2010	2020
Aantal inwoners	32.146	62.400	78.000	456.124	617.500	511.079	493.208	502.651	510.000	513.000

Tabel 4.1 Bevolkingsontwikkeling Leipzig (Statistisches Landesamt des Freistaates Sachsen in: http://de.wikipedia.org/wiki/Einwohnerentwicklung_von_Leipzig)

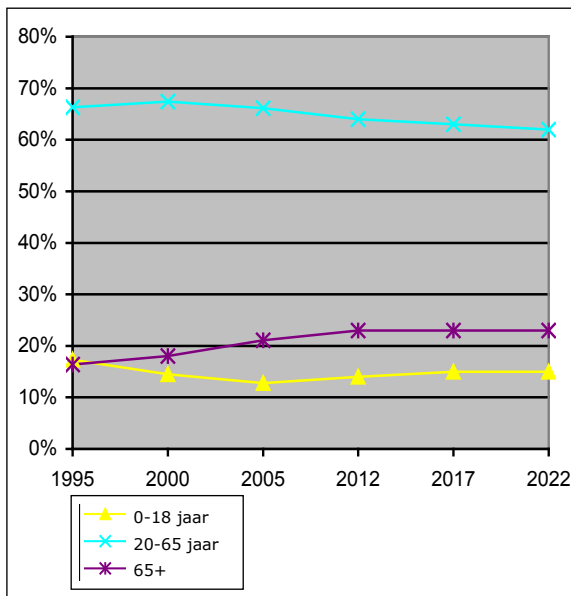
4. Leipzig: krimp al jaren aan de gang

	1995	2000	2005	2012	2017	2022
0-18	89.910	715.15	64.340	71.151	77.015	78.505
18 -65	344.050	332.423	332.251	333.536	331.999	332.111
65+	85.232	89.270	106.060	117.566	120.224	121.500

Tabel 4.2 Leeftijdsopbouw (absoluut)
(Quelle: Amt für Statistik und Wahlen Leipzig, Sozialreport Leipzig 2007)

	1995	2000	2005	2012	2017	2022
0-18	17.3 %	14.5 %	12.8 %	14 %	15 %	15 %
18 -65	66.3 %	67.4 %	66.1 %	64 %	63 %	62 %
65+	16.4 %	18.1 %	21.1 %	23 %	23 %	23 %

Tabel 4.3 Leeftijdsopbouw in percentage
(Bewerking tabel 4.2)

Grafiek 4.2 Leeftijdsopbouw in percentage (Bewerking tabel 4.3)

Beleidsdoelen en -acties van Leipzig?

In 90-er jaren ontwikkelt Leipzig een beleid om delen van de woningvoorraad die onbewoonbaar zijn te slopen en te vervangen door groen, zoals parken, en pleinen. Daarnaast investeert Leipzig in werkgelegenheid. Een andere ontwikkelingsstrategie is het aantrekken van nationale en internationale sportevenementen. Zo heeft Leipzig zich kandidaat gesteld voor de Olympische Spelen in 2012. Deze ontwikkelingen geven aan dat Leipzig zich aanpast aan de krimp en tevens energie toont om nieuwe activiteiten op te zetten zodat de stad weer een impuls krijgt. Het resultaat van deze strategieën is dat Leipzig, als een van de weinige steden in Oost-Duitsland, weer een lichte groei kent.

Leipzig spant zich in om nieuwe inwoners aan te trekken. Zo startte een woningbedrijf een billboardcampagne in West-Duitse steden om senioren te interesseren voor Leipzig, (Reimerink, 2009 p.57) Dit leidde naast de media-aandacht tot vele nieuwe huurcontracten. In het stadsdeel Plagwitz zijn oude fabrieken omgebouwd tot een plaats waar creatieve mensen zoals kunstenaars zich kunnen vestigen. Een fietsroute langs het water en horecagelegenheden maken het gebied aantrekkelijk voor toeristen of mensen uit de omgeving. Het project diende als voorbeeld voor de EXPO 2000. (Reimerink, 2009 p.57) Een stichting neemt bestaande oude gebouwen in beheer en biedt ze aan als tijdelijke atelierruimte voor mensen in de creatieve sector.

Deze voorbeelden illustreren hoe Leipzig inzet op pilotprojecten die nieuwe kwaliteiten toevoegen aan het leefklimaat van de stad. Het resultaat van een aantal van deze pilot projecten is minder verpaupering van gebouwen en dekking van de kosten voor beheer en energie. De aanleg van een fietsroute langs het water heeft het gebied een enorme impuls gegeven. (Reimerink, 2009, p 57). Met name mensen die van oorsprong in Leipzig woonden of die een andere binding met de stad hebben - bijvoorbeeld hun kinderen die er wonen - hebben zich in Leipzig gevestigd. Met de subsidieregeling van het rijksoverheidsprogramma Stadtumbau Ost is de leegstand in Leipzig gedaald naar zo'n 20% waar deze anders 80% zou bedragen. Om ervoor te zorgen dat er niet nog meer mensen wegtrekken, zette de gemeente ook in op verbetering van de woning en woonomgeving. Particuliere investeerders in Leipzig hebben de mogelijkheid om via subsidies huizen op te knappen. In Leipzig

is 16% van de woningen in handen van particulieren, waarvan 80% niet bewoond door de eigenaar. Met name particuliere investeerders in West-Duitsland maken gebruik van de subsidieregeling. De gemeente komt hen hierin tegemoet door een architect aan te bieden. Deze subsidieregeling trekt weer bewoners naar de oude binnenstad en de oude wijken. Leipzig probeert ook om starters over te halen zich te vestigen in Leipzig. (Reimerink, 2009 p.57)

Benutte kansen in relatie tot de groene ruimte

Leipzig heeft al gebruik gemaakt van de kansen die er liggen bij krimp voor wat betreft de groene ruimte. Stadsontwikkeling Leipzig ontwikkelt nieuwe buurten in de stad met laagbouweengezinswoningen met een tuin. Voor (toekomstige) gezinnen met kinderen is dit aantrekkelijk. De hoofdelijke verdeling van kosten van aanleg en onderhoud van infrastructuur zoals riolering, verlichting etc. is hierbij wel een punt van aandacht.

In Leipzig is veel groen uit Middeleeuwen, Renaissance en Barokperiode nog voorhanden: Rosenthal, Marian park, Palmtuin en de groene ring rond het stadshart (Grundmann *et al.* in Sinn *et al.*, 2008, p.10) Daarbij worden nu de 'postzegelparkjes' (pocketparks) gevoegd: plekken waar gebouwen zijn gesloopt en waar groen wordt aangelegd, soms niet meer dan een grasveld met enkele bomen. Met toevoeging van een bankje of speeltoestellen krijgt het meer waarde voor de stadsbewoner/recreant. Versnipperd aanwezig groen dat zo ontstaat biedt wellicht kansen voor het ontwikkelen van groenstructuren in wijken waar die nog ontbreken. Zonder aandacht en beheer van

4. Leipzig: krimp al jaren aan de gang

deze lokaal talrijke parkjes, ligt er een risico op de loer in de vorm van verwaarlozing met bijgaande sociale effecten.

Door het vrijkomen van de oude bruinkoolgebieden, is er buiten de stad veel grond beschikbaar gekomen voor het algemene nut. Voor het beheer van deze gronden is een speciale organisatie opgericht. De beschikbaarheid van deze gronden voor recreatief gebruik, en de relatief lage grondprijs in Leipzig door de geringe druk op de grond, biedt mogelijkheden voor groene ontwikkelingen in het buitengebied. Schaalvoordelen van ruimtelijke modellen zijn belangrijke aandachtspunten als Leipzig

deze kansen wil aangrijpen: spreiding en versnippering verhogen de kosten van aanleg en onderhoud van infrastructuur en leiden tot meer reizigerskilometers. Bouwen in compacte eenheden is dan wenselijk. De behoefte aan verspreiding van voorzieningen – en daarmee gepaard gaande hogere kosten – neemt daarmee af.

Cultureel erfgoed uit de 19e en 20e eeuw grenzend aan een groen- blauwe structuur; een esthetische en recreatieve meerwaarde.

Braakliggend terrein; kansen voor (tijdelijk) groen.

5. Enschede: komt er krimp?

Geschiedenis

Ook Enschede kent een geschiedenis van ups en downs. In de middeleeuwen lag er op de plek van het huidige stadscentrum slechts een kleine nederzetting. Vanuit het dorp liepen diverse wegen naar andere dorpen, herkenbaar door de organische vormen. In de 18e eeuw is de bebouwing vervangen door baksteen en zandsteen en daarbij nam de bebouwingsdichtheid toe. Ondertussen werd de handel in textiel steeds belangrijker. De wevers in de boerderijen om de stad moesten wijken voor weverijen en spinnerijen in de stad die door de linnen- en katoenhandelaren werden opgericht. Het gevolg was dat de stadstuinen en uitvalswegen werden bebouwd met fabrieken. (www.enschede-stad.nl/geschiedenis.htm)

De mechanisatie in Enschede en Twente kreeg pas vorm in 1850 toen de stoommachine haar intrede deed. Hierna ging de industrialisering en stedelijke ontwikkeling in sneltreinvaart: Er kwamen meer fabrieken, in het centrum werden herenhuizen en aan de rand van het centrum arbeidershuizen gebouwd. De oude stadsboerderijen waren verleden tijd. In 1862 ontstond brand in een van de arbeidershuizen. Deze huizen waren nog van hout en leem en de brand verwoeste veel woningen. Door het grote aantal inwoners dat behoefte had aan woningruimte werden op het platteland arbeiderswijken en fabriekscomplexen gebouwd.

In 1907 werd het uitbreidingsplan vastgesteld. Een brede singel rondom de

stad, het tuindorp Pathmos en de moderne arbeiderswijk Laares waren belangrijke onderdelen van het plan. In 1904 werd een begin gemaakt met het vervoersnetwerk zodat woonwijken niet langer dichtbij de fabrieken gesitueerd hoefden te worden. Tot de jaren '30 bleef Enschede hard groeien. Na de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog lag een groot deel van Enschede in puin. Uit een bevolkingsprognose bleek dat de bevolking tussen 1950 en 2000 van 100.000 naar 250.000 inwoners zou toenemen. Om hierop voorbereid te zijn werd door het centrum een brede boulevard aangelegd met daar omheen het zakencentrum van de stad. Hiervoor werden veel wijken gesloopt. Veel kale plekken in het centrum zouden nog zeker zo'n 30 jaar leeg blijven. Tegelijkertijd werd aan de randen van de stad druk gebouwd aan de eerste etagewoningen, portiekflats en torenflats die de woningnood ondervingen en ook woonruimte voor nieuwkomers boden. Want niet alleen autochtonen maar ook nieuwkomers uit o.a. Italië, Griekenland en Spanje werkten in de textielfabrieken.

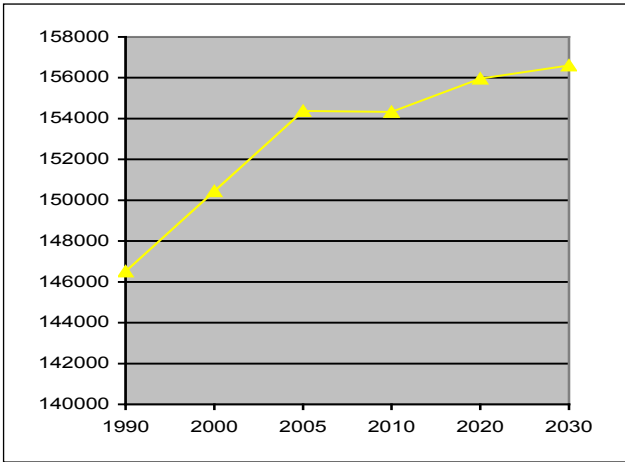
In de periode 1967-1977 sloten bijna alle textielfabrieken hun deuren. De stad met volop werkgelegenheid veranderde ineens in een stad met werkloze arbeiders en leegstaande fabrieken. De rigoureuze kaalslag van woningen voor het creëren van ruimte voor de boulevard bleef bestaan. De projectontwikkelaars dreigden de ontwikkeling van het stadscentrum te laten stagneren. Om dit tegen te gaan kocht de gemeente in 1970 alle terreinen rondom de binnenstad

op. Samen met de stijgende sociale kosten van de werkloosheid leidde dit tot een failliet van de gemeente. De stad werd daarom onder curatele van het Rijk gesteld. In de jaren '80 ging het aantal inwoners gestaag omhoog richting 150.000, mede door de gezinsherenigingen van Turken en Marokkanen. De uitbreiding van woningen was dus niet voor niets geweest.
(www.enschede-stad.nl/geschiedenis.htm)

Wel of geen krimp in de toekomst?

Op dit moment heeft Enschede nog steeds te maken met groei. Verschillende onderzoekers verwachten dat de bevolking in de periode 2009-2015 nog zal toenemen. Voor het jaar 2030 lopen de prognoses uiteen. In het rapport toekomstvisie Enschede gaat men ervan uit dat de bevolking van Enschede tot het jaar 2030 met 1% krimpt (Toekomstvisie Enschede, 2008 p.6). Ook de KcBB (2010) prognose veronderstelt bevolkingsgroei tot 2030. (zie grafiek 5.1 en tabel 5.1)

bevolkingssamenstelling verwacht het CBS (2005) dat de potentiële beroepsbevolking daalt, terwijl het aandeel 65-plussers stijgt. Daarnaast verwacht het CBS dat het aantal jongeren (0-20 jarigen) zal afnemen (zie tabel 5.2, tabel 5.3 en grafiek 5.2). Wat betreft de omvang van de gehele Twentse bevolking wordt een afname met 1% verwacht tot 2030, en een daling van het aandeel jongeren en het aandeel beroepsbevolking met elk 4%. (Toekomstvisie Enschede, 2008 p.6)

Grafiek 5.1 Bevolkingsontwikkeling
Bron: KcBB 2010

Wat betreft de samenstelling van de

Jaartal	1860	1900	1950	1990	2000	2005	2010	2020	2030
Aantal inwoners	13.000	37.939	109.326	146.509	150.449	154.377	154.323	155.954	156.604

Tabel 5.1: Bevolkingsprognose Enschede (absoluut)
(CBS/ RPB, 2005, Pearl-prognose)

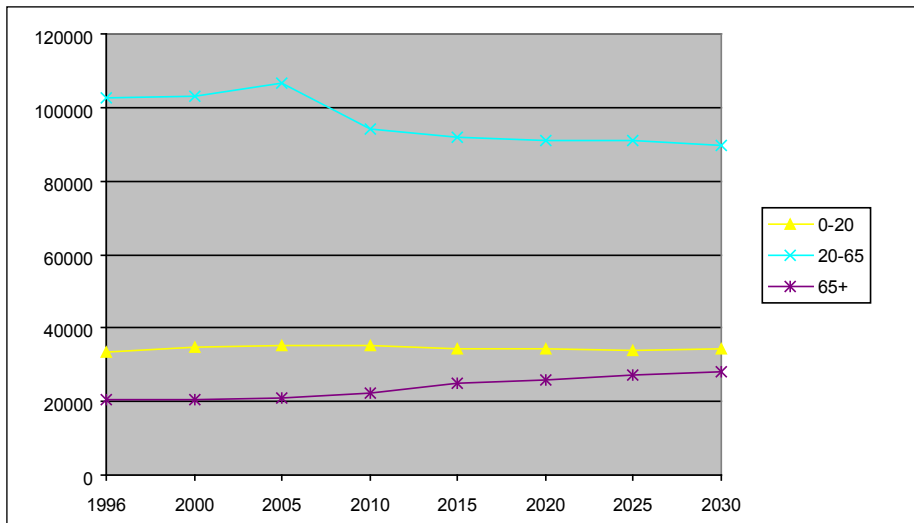
5. Enschede: komt er krimp?

	1996	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
0-20	33.580	34.844	35.460	35.209	34.519	34.519	34.108	34.143
20-65	102.803	103.203	106.545	93.933	91.965	91.212	90.792	89.850
65+	20.565	20.698	21.170	22.254	24.785	26.067	27.129	28.266

Tabel 5.2 Ontwikkeling leeftijdsopbouw (absoluut)
(CBS/RPB, 2005 Pearl-prognose)

	1996	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
0-20	21.40 %	22.0 %	21.7 %	23.3 %	22.8 %	22.7 %	22.4 %	22.4 %
20-65	65.5 %	65.0 %	65.3 %	62.0 %	60.8 %	60.1 %	59.7 %	59.0 %
65+	13.1 %	13.0 %	13.0 %	14.7 %	16.4 %	17.2 %	17.8 %	18.6 %

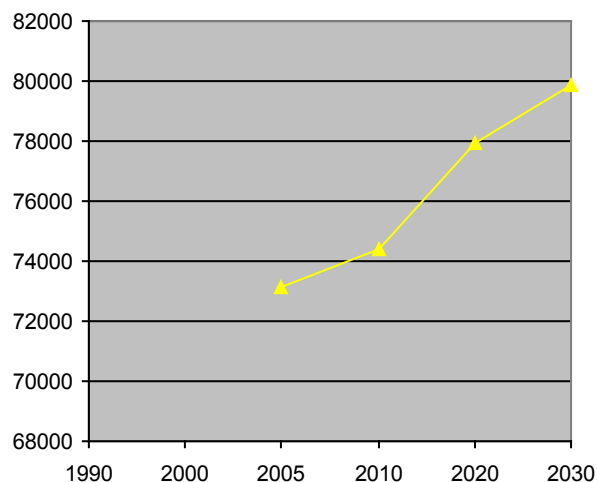
Tabel 5.3 Ontwikkeling leeftijdsopbouw (%)
(CBS/RPB, 2005 Pearl-prognose)

Grafiek 5.2 Ontwikkeling leeftijdsopbouw
(Bewerking van tabel 5.2)

Jaartal	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Aantal huishoudens	73.155	74.384	76.341	77.936	79.253	79.894

Tabel 5.4 Indicatie ontwikkeling aantal huishoudens
(Enschede Buurtmonitor)

Grafiek 5.4 Indicatie ontwikkeling aantal huishoudens
(Bewerking tabel 5.3)

Beleidsdoelen en –acties Enschede

De toekomstvisie 'Enschede maak(t) je wereld groter!' (Enschede, 2008) schetst een beleid dat streeft naar grensoverschrijdende regionale samenwerking, welvaartsdeling en kwaliteit van wonen. Enschede streeft een ontwikkeling als Kennisstad na, en als kloppend hart in de Euregio die Netwerkstad Twente en de Duitse steden Münster en Osnabrück verbindt. Werkgelegenheid, gemeenschapszin, terugdringen van sociaal-economische verschillen en delen in groei en welvaart zijn belangrijke beleidsdoelen. Daarbij wil Enschede de stad ook beter en mooier maken zodat mensen er kunnen

wonen, werken en recreëren in een leefbare, duurzame en groene omgeving. (Toekomstvisie Enschede, 2008 p.3) Dit toekomstbeeld van Enschede is sterk verweven met het toekomstbeeld voor de Regio Twente. Enschede heeft als doel haar positie als grootste stad in een regio met 1 miljoen inwoners binnen een straal van 60 km te behouden en te versterken in 2030. Enschede geeft aan zowel fors in te zetten op stadsniveau als op regionaal niveau als het gaat om werkgelegenheid én kwaliteit van leven en wonen. (Toekomstvisie Enschede, 2008 p.6) De interpretatie van Enschede is dat om meer mensen aan te trekken werkgelegenheid moet worden gecreëerd. Enschede werkt samen met andere gemeenten om de Duits-Nederlandse grensoverschrijdende structuren op te bouwen en te versterken. De Euregio is sinds 1958 actief en omvat inmiddels 131 Duitse en Nederlandse gemeenten. Het gebied is circa 13.000 km² groot en telt 3,4 miljoen inwoners. Ongeveer tweederde van de oppervlakte en de bevolking behoort tot het Duitse deel van de Euregio. (www.euregio.nl) De Euregionale samenwerking streeft ernaar dat de doelgroepen de mogelijkheden aan beide zijden van de grens benutten en bijdragen aan welvaart, welzijn en wederzijds begrip tussen mensen in het grensgebied. (<http://www.euregio.nl>)

5. Enschede: komt er krimp?

Kansen in relatie tot de groene ruimte

De groeiende vrijetijdseconomie biedt volgens de Toekomstvisie Enschede kansen voor de binnenstad, waar grote variëteit aan voorzieningen nog mogelijk is. De stad lijkt open te staan voor nieuwe ideeën. Voor groen liggen er kansen als het gaat om het verbeteren van het kwaliteitsniveau van wonen en om het creëren van groene recreatieve voorzieningen. De Euregio biedt volgens de Toekomstvisie (p.8) kansen om de centrumpositie van Enschede te

versterken. Bij zo'n centrumfunctie hoort een hoogwaardige groenvoorziening. De verwachte vergrijzing vraagt om overweging en lokalisering van herinrichting van wijken en buitenruimte, afgestemd op een oudere bevolking en de plekken in de stad waar deze veranderingen meest prominent zouden kunnen worden. Bij zo'n herinrichting is het wenselijk om te kijken welke dichtheid, nabijheid en vormen van groen, en welke beheermogelijkheden van groen gepast zijn.

Bedenken van creatieve oplossingen in een gebied door middel van interactieve planvorming.

6. Reflectie door beleidsmakers

Verslag van een bijeenkomst

In september 2010 kwamen beleidsmakers, bestuurders en bedrijfsleven van krimpsteden en regio's in het noorden en zuiden van ons land samen met enkele onderzoekers en beleidsmakers bij elkaar. Zij bespraken de ontwikkelingen in termen van krimp binnen hun stad cq. regio en formuleerden denkbare acties. We geven hier in het kort de overwegingen van de inspiratiebijeenkomst weer. Daarbij blijkt dat vooral de kansen en baten van samenwerking tijdens de bijeenkomst aandacht kregen

Algemene reflectie

Krimp is een historisch fenomeen en komt op diverse schaalniveaus voor: mondiaal, internationaal, nationaal, regionaal, per stad. Er heerst onbalans. Het ene gebied groeit, het andere loopt leeg. Oorzaken van krimp in Heerlen zijn vergrijzing, wegtrekken van jongeren en hoog opgeleiden en ontgroening. Er is een afname van het aantal geboortes per vrouw. Waar dit landelijk op 1.7 kind per vrouw ligt, ligt dit in Heerlen/ Parkstad op 1.4. Er is een risico op het ontstaan van een "Neerwaartse spiraal" waarbij factoren elkaar versterken in een negatieve richting. De schaduwzijdes zijn financieel (bijv. hogere uitgaven bij krimpende gemeentekas), economisch (bijv. weinig arbeidsmogelijkheden, of geen gekwalificeerd arbeidsaanbod), sociaal / ruimtelijk (bijv. afname voorzieningen). Interpretaties van wat krimp betekent kunnen tot diverse scenario's leiden, met krimp als

kans of als bedreiging. De betrouwbaarheid van modellen en scenario's staat ter discussie: sommige bureaus voorspellen nu eens dit en vervolgens het tegenovergestelde. Kwaliteit van leven wordt belangrijk gevonden als graadmeter. Krimp heeft negatieve invloed op de waarde van huizen. Krimp moet in samenhang met andere ontwikkelingen worden beschouwd. Voorzieningen zijn onderhevig aan schaalvergroting, de buurtwinkel verdwijnt.

De vraag is: Wat is kwaliteit? Het is belangrijk het containerbegrip 'kwaliteit' te definiëren en te concretiseren, kwaliteit van wonen, van leven, van leefomgeving, van openbare ruimte, ...? Doelgroepen moeten bekend zijn. Wat willen de verschillende bewoners, wat zijn hun verwachtingen?

Gezamenlijk optreden is gewenst. Men moet krimp in een breder perspectief zien. Er zijn ook veel voorbeelden van krimp in het buitenland die laten zien wat er gaande is (o.a. Manchester, Warschau, Koper). Er heerst een spanning: Enerzijds trekken mensen weg vanuit het platteland naar de stad voor werk en inkomen. Anderzijds trekken mensen die het zich kunnen permitteren juist terug naar het landelijk gebied/de stadsranden. Het leidt tot sociale segregatie, met bijvoorbeeld probleemwijken (krachtwijken) enerzijds en wijken met 'exclusief' duur 'groen wonen' anderzijds.

Tijdig inspelen op ontwikkelingen is van groot belang! Men moet blijven reflecteren als regio. Ter illustratie: Manchester en Leipzig gingen door met bouwen toen mensen al wegtrokken naar andere regio's. Vervolgens is

er ernstige leegstand, zoals 55.000 woningen die leeg staan in Leipzig, een stad met ca. 500.000 inwoners.

Interpretaties: Werkgelegenheid trekt mensen aan. Kennisinstituten/universiteiten geven een regio een impuls, trekken jonge mensen aan. Tegelijkertijd is gebrek aan geschoolde werknemers in een gebied ook een belangrijke reden voor bedrijven om zich niet te vestigen.

Een nieuwe oriëntatie in ruimtelijk beleid is nodig, analoog aan de Vinex, maar dan nu gericht op het oplossen van problemen van krimp. Hoe kan aangehaakt worden op de problemen van nationaal niveau om de juiste aandacht te krijgen?

Samenwerking op diverse niveaus, tussen disciplines

Samenwerking steden / regio's: Voor Heerlen is het leggen van een link met de universiteit van Maastricht van belang. Competitie moet vermeden worden. Het gaat om nationaal belang versus eigen belang. Het voorbeeld van de samenwerking tussen de 5 steden in

Brabant wordt genoemd. Zij werken samen om projecten naar Brabant te halen. Pas als dat geslaagd is gaan ze onderling overleggen welke Brabantse stad het krijgt.

Kans voor samenwerking 'Zuidstad', een combi van Maastricht, Parkstad, Sittard-Geleen. Maar de samenwerking moet ook weer niet te groot worden gemaakt.

Samenwerking met het buitenland, met Aken, is ook een optie. Welk belang heeft Aken bij zo'n samenwerking. Een regio moet een economisch goed functionerende eenheid zijn. Aken ervoer in het verleden dat waar andere steden zoals Keulen vanzelf interessante bedrijven kregen, Aken er de rode loper voor uit moest leggen. Door te vergroten, te linken met andere gebieden en een technische opleiding in Zuid Limburg te ontwikkelen, gekoppeld aan de Universiteit van Maastricht, ontstaat een economisch meer vitale, meer aantrekkelijke regio. Duitsland heeft een ernstig tekort aan technisch ingenieurs en lijdt enorme verliezen door het gebrek eraan. Deze tekorten zouden met de Universiteit aangevuld kunnen worden.

Bewoners geven hun parkwensen aan.

Bewonersparticipatie voor verbetering van sociale cohesie.

Door de infrastructuur (weg, spoor) richting centraal Nederland te optimaliseren, wordt de doorvoer van mensen en goederen verbeterd en daarmee de kansen om investeerders naar de regio Maastricht-Aken-Heerlen-Hasselt-Luik te trekken. Werkgelegenheid is essentieel voor een regio om haar jonge bewoners te kunnen binden.

Overigens heeft grensoverschrijdende samenwerking erg veel last van de toch harde landsgrenzen. Initiatieven voor Euregionale samenwerking (vgl. voorstel wijlen Thijs Wöltgens) strandden omdat bij het ontwikkelen van regionale wetgeving, de autoriteit van de nationale staat ondermijnd wordt. Ook in andere landen zou samenwerking over de grenzen problemen kunnen oplossen, bijvoorbeeld problemen met woningoverschot versus woningtekort (Frankfurt am Oder/Polen).

Woonkwaliteit – goed en betaalbaar wonen – is ook van belang. Een aantal Nederlanders werken in Duitsland, en omgekeerd.

Woningen in Zuid Limburg zijn goedkoper dan in vele andere delen van Nederland. Toch is wonen in Duitsland (belasting, kinderbijslag, goedkoper vastgoed) voor dezelfde woonkwaliteit financieel nog aantrekkelijker dan in Zuid Limburg. Gaat het om tienduizenden die over de grens heen forenzen?

Samenwerking in Europese netwerken biedt kansen. Het territoriale cohesie beleid van de EU is er juist op gericht verbanden te leggen en evenwichtige ontwikkeling over Europa te spreiden.

Samenwerking tussen stad en platteland: Steden moeten verantwoordelijkheid nemen voor omliggende dorpen die groene diensten leveren en de kansen van stedelijke ontwikkeling en daaraan gerelateerde welvaart ontberen. Preferentieel economisch

beleid voor deze landelijke gebieden is belangrijk. Een welvarende stad in een arm ommeland werkt niet.

Vastgoed

Samenwerking tussen private en publieke partijen, in het bijzonder tussen gemeente en corporatie is belangrijk in een context van krimp. Samen investeren in woningbouw en samen het verlies door krimp nemen is belangrijk. Convenanten tussen projectontwikkelaars en gemeente kunnen problemen opleveren. Een advies is om gewoon te wachten tot de projectontwikkelaars ook zien dat de ontwikkelingen geld gaan kosten, dat hun dure grondaankopen niet renderen. Sommige ontwikkelaars houden zich niet aan de afspraken en soms bouwen ze toch het dubbele van wat werd afgesproken. Dat leidt tot overaanbod en drukt de prijzen. In het noorden zijn er inmiddels banken die met nieuwe hypotheekvormen oplossingen bieden. Gebouwen die oerlelijk worden gevonden, kunnen sociaal nog heel leefbaar zijn. Dan wordt slopen moeilijk te verdedigen. Cultureel erfgoed met sociale problemen en in zeer slechte bouwkundige staat, mogen soms niet gesloopt worden vanwege hun erfgoed betekenis.

Er zijn zorgen over particulieren wiens huizen zo weinig waard zijn geworden dat de hypotheek niet meer gedekt wordt en die door de bank worden aangeschreven. Bij executie wordt soms nog maar 15% betaald van de waarde uit de tijd van voord de krimp. Dit ontmoedigt ook de aankoop van huizen door mensen uit de rest van Nederland. Wanneer het als investering wordt beschouwd, is een huisaankoop in Zuid Limburg niet interessant. In de afgelopen decennia waren huizen beleggingsobject

geworden. Nu worden het ineens weer gewoon 'huizen om in te wonen'. Hoe ga je als overheid om met krimp bij eigen woningen? Mogelijke ideeën zijn om de 'slechtste' woningen uit de markt te halen en te investeren in kwaliteit van de wijk. Door samenwerking tussen gemeente, corporatie en projectontwikkelaar zouden lasten gezamenlijk gedragen kunnen worden, en iedere partij een gedeelte van zijn eigen doelen toch kunnen realiseren. Hiervoor zou de meest innovatieve woningbouwcorporatie aangezocht moeten worden. Op dit moment is er veel sloop van corporatiewoningen die qua kwaliteit beter zijn dan eigen woningen van bewoners.

Terugsluizen overheidsinkomsten naar minder welvarende gebieden

De grote Chinese stad Hangzhou laat door middel van preferentieel economisch beleid belastinggelden terugstromen in het gebied waar ze vandaan komen wanneer dit een landelijk gebied is dat ten gevolge van het ruimtelijk beleid stedelijke ontwikkelingskansen ontbeert. De leefbaarheid op het platteland blijft dan in stand. De vraag is of voor krimpende steden in Nederland dergelijk beleid ook niet ingezet zou moeten worden. Krimp in landelijk gebied is ten dele te vergelijken met die in de stad, voor zover het de aanzuigende werking van het kapitaal betreft: Keulen, Randstad trekken automatisch mensen en bedrijven aan, waar Aken en Heerlen er veel moeite voor moeten doen om bedrijven en mensen naar zich toe te trekken, of te behouden.

Bewonersparticipatie voor verbetering sociale cohesie

Men kan per locatie bekijken of bewonersparticipatie potentie heeft en

of bewoners hier behoefte aan hebben. Bewoners hebben interesse en belangen bij hun nabije omgeving op buurtniveau. Enkele pocketparken in Heerlen lijken een succes. Een intermediair in de vorm van een kunstenaar met een persoonlijke benadering zorgde ervoor dat bewoners enthousiast werden en met de pocketparkjes aan de slag wilden. De aanpak leidde tot versterking van de sociale cohesie, mensen die zich verbonden voelen met elkaar en trots zijn op hun omgeving.

Bewonersparticipatie biedt bewoners kansen om meer voor de omgeving te betekenen. Betrokkenheid is van belang, bijvoorbeeld bij het wegvallen van het economisch draagvlak voor kinderopvang. Bewoners kunnen in gezamenlijk overleg op elkaars kinderen passen. Bij het krimpen van de gemeentekas door vermindering van inkomsten en door een minder efficiënte verhouding tussen betalende gebruikers en voorzieningen, is een dergelijke achtervang in de vorm van sociaal kapitaal belangrijk. In Amerikaanse krimpsteden is hier al meer ervaring mee (P. Oswalt, 2006).

Innovatie

Nieuwe innovatieve denkwijzen benaderen de problemen op een andere manier. Social media boden bijvoorbeeld uitkomst in de zorg. Contact met ouderen via een webcam is een kostenbesparende maatregel die thuiszorg op 'eenvoudige wijze' overneemt. De aanpak wordt in tegenstelling tot aanvankelijke zorgen, juist zeer op prijs gesteld door de patiënten. Ze krijgen meer aandacht dan voorheen.

Laat maatschappelijke ondernemingen vooral hun gang gaan en taken op zich nemen als zij dat willen. De gemeente kan dan regie voeren op de achtergrond. Het is zeer belangrijk dergelijke initiatieven te faciliteren, en vooral

6. Reflectie door beleidsmakers

niet te ontmoedigen. Bewoners willen snel resultaat. Kleine uitvoeringsprojecten helpen om snel resultaat te laten zien. Dat kan stimuleren.

Eigen belang versus gezamenlijk belang

Elke doelgroep heeft een eigen belang. De vraag is of je deze belangen kunt omvormen tot een gezamenlijk belang. Daling van de vastgoedprijs is bijvoorbeeld gunstig voor nieuwkomers. Maar het beleid richt zich juist op het op peil houden van de vastgoedprijzen. Hoe ga je hiermee om? Een ander voorbeeld is hoe benader je krimp? Zie je krimp als een dreigende economische achteruitgang, of zie je krimp zien als een kans om wat lelijk is te slopen en om ruimte te creëren in de stad. Het kan een verademing bieden in vergelijking met het voortdurende volbouwen.

Inspelen op ontwikkelingen in de maatschappij

Wegtrekken van bedrijven heeft invloed op de woningprijzen. Ongelijke politieke aandacht leidt tot oneerlijke verdeling van budgetten. Regeringen investeren veel meer in de Randstad dan in het noorden en zuiden van het land, plekken waar het hard nodig is. De drukte leidt in de Randstad tot congestie, files, gebrek aan rust, ruimte, veiligheid en groen. Op internationale rankings zakt de Randstad in aantrekkelijkheid van vestigingsklimaat.

Bedrijven vestigen zich op een interessante locatie die potentie biedt voor het bedrijf. Maar, een bedrijf zal zich niet snel als eerste ergens vestigen, er moet al meer bedrijvigheid zijn.

De arbeidsmobiliteit neemt toe, het is eenvoudiger om van de ene plek naar de andere te komen. Maar Zuid-Limburg is veraf gelegen van de rest van Nederland en

Bewoners hebben interesse in hun nabije woonomgeving.

mensen die in de Randstad werken zullen zich er daarom niet snel vestigen, ondanks de landschappelijke kwaliteit van Zuid Limburg. Gesteldheid op regio/ stad van herkomst: "Mensen zijn (soms) honkvast". Gebrekkige fysieke infrastructuur en lange woon-werkafstanden maken het hen desalniettemin vaak onmogelijk om op een bepaalde locatie te blijven wonen.

Het is voor een stad gunstig als mensen in dezelfde stad wonen en werken.

Het is belangrijk om in te spelen op de vraag van de maatschappij. Wat is de situatie van iemand? Heeft hij/zij een vast of tijdelijk contract, kan hij/zij een woning gaan huren of kopen? Ook in de zorgsector moet worden ingespeeld op maatschappelijke veranderingen. De verwachting is dat er in de toekomst meer vraag naar zorg is door het grotere aandeel ouderen, hoewel ouderen ook gezonder ouder worden dan vroeger.

Hoe ga je om met de spanning tussen identiteit versus globalisering? In hoeverre werk je samen en in hoeverre behoudt je als stad/ regio je eigen identiteit?

Voor elk van deze onderwerpen moet worden ingezet op het juiste schaalniveau.

Ook voedsel biedt een kans voor lokalisering of regionalisering en om de verbinding stad-land te realiseren. En recreatie is een kans voor de regio. Men kan verbindingen leggen op basis van verschillende recreatie aspecten. Per regio verschilt de identiteit. Krimp in Noord Nederland heeft andere trekken dan krimp in Zuid Limburg. Bevolkingskrimp is een containerbegrip, het is belangrijk meer nauwkeurig te bepalen wat er aan de hand is. Wel is het mogelijk om vanuit diverse regio's te bekijken wat de overeenkomsten zijn. Leeuwarden is de enige grote stad in Friesland, 50% van de inwoners van Friesland

woont in het buitengebied. Focussen op dit buitengebied is essentieel om niet in een sociaal isolement te raken.

Discussie / vragen

- Wie bekostigt bij bevolkingskrimp de investeringen? Er zijn beperktere middelen.
- De regionale verschillen Nederland / Duitsland zijn aanzienlijk, ander pensioenfonds en ziekenfonds. Dit zijn belemmerende factoren voor het stimuleren van samenwerking.
- Opvang van kinderen van Duitse werknemers die in Zuid Limburg wonen stuit op een taalbarrière. Een internationale school, eerst kindergarten, dan basisschool, dan secundair, zou een oplossing bieden.
- Er zijn veel grenzen: Fysieke grenzen, gemeentes, buurt, dorp, wijk. Wat is de betekenis ervan en wie heeft deze grenzen getrokken. Dienen deze zo hard te zijn?
- Benaderen van problemen op het juiste schaalniveau is van groot belang.
- Psychologie als tool/ instrument: Hoe ga je om met de modellen? Hoe moet je ze interpreteren? Ontstaat er een antireactie die tot iets positiefs leidt of kom je juist terecht in een negatieve spiraal door er teveel in te geloven?
- In hoeverre zijn maatregelen alleen relevant bij krimp? De pocketparken bijvoorbeeld, zijn ook voor andere niet krimpende regio's interessant.
- Is krimp een gevolg van het feit dat mensen de regio niet meer zien zitten? Of zien de mensen de regio niet meer zitten vanwege de krimp?

6. Reflectie door beleidsmakers

- Slopen van bebouwing; Welke bebouwing sloop je? Kies je voor behoud van de 'aantrekkelijke bebouwing' of ga je uit van de behoefte van de mensen?

Voorstellen ter afsluiting

1. Breng de ideeën tot uitvoering. Concretiseer en reflecteer.
2. Bevolkingskrimp krijg je niet zomaar tussen de oren van de mensen.
3. Realiseer dynamiek. Laat de mensen laten bewegen. Hoe gaat dit in zijn werk, op welke manier kun je dit organiseren?
4. Definieer de grenzen: Om welk gebied gaat het? Zijn deze grenzen wel zo hard?
5. Laat particuliere woningvoorraad beleggen door allianties/banken.
6. Laat de identiteit van het gebied zien.
7. Is groepsgeest in bepaalde gebieden belangwekkend, of juist niet?
8. Onderschat het belang van een goede arbeidsmarkt niet. Anders kun je burgers verliezen die zijn geboren en getogen in de regio, met hart voor de regio en die er graag willen blijven wonen. Zonder werk en inkomen zullen zij genoodzaakt zijn de regio te verlaten.
9. Hoe behoud je jonge mensen, hoog opgeleide mensen in je gebied?
10. De visie en kansen voor groen moeten ook aan bod komen. De meeste discussie ging over financiën.
11. Let op het vraagstuk krimp, wellicht liggen er kansen voor tijdelijk groen.
12. Communiceer het verhaal van de regio eerlijk en open naar elders.
13. Er is een kans om krimp landelijk / Europees op te pakken.
14. Zoek contact met andere krimpregio's met als doel gezamenlijk optreden/lobbyen en kennisuitwisseling.

Een park geeft de stad een nieuwe impuls.

Ontmoeting in de buitenruimte maakt de stad levendig.

7. Conclusies & beleidsopties

Conclusies

In de voorgaande hoofdstukken hebben we uitgediept wat bevolkingskrimp is en deze onderscheiden van economische krimp. Daarin (hoofdstuk 2) werd duidelijk dat economische krimp tot minder financiële middelen leidt en minder banen, waardoor mensen kunnen wegtrekken naar gebieden waar wel werk is. Demografische krimp leidt tot een andere bevolkingssamenstelling (oudere mensen, minder jeugd) en is - onder gewone omstandigheden - eerder een reden om de vlag uit te steken dan voor paniek. Bevolkingskrimp brengt minder druk op de grond met zich mee en verhoudingsgewijs lagere grondprijzen, waardoor qua ruimte meer mogelijk wordt (Leipzig) vooral voor ons dichtbevolkte land zijn dit welkome ontwikkelingen.

Verandering van bevolkingssamenstelling vraagt wel om afstemming van de buitenruimte, en daarmee van de groene ruimte, op de behoeften van ouderen, en tegelijkertijd gezinnen met jonge kinderen die men vooral wil behouden en of aantrekken. Er is een toename van de vraag naar zorg en veiligheid als de bevolkingsgroep 65 jaar en ouder groeit.

We zagen ook (hoofdstuk 2) dat krimp wijdverbreid is, niet alleen in Nederland en soms heel lokaal voorkomt. We zagen dat krimp van alle tijden was, dat in de geschiedenis van steden en regio's er altijd stijgende en dalende trends zijn geweest.

Bevolkingskrimp heeft naar verhouding een slechts beperkt positief effect op het milieu.

De leefstijl van mensen – bijvoorbeeld hun mobiliteit – is veel bepalender voor de milieudruk. (Van Beek *et al*, 2007, p. 35) Ook leidt een afname van bevolkingsomvang bij afname van huishoudengrootte evenmin perçé tot afname van ruimtebeslag door bewoning. Indien het aantal huishoudens afneemt is er naar verwachting wel minder verkeersdruk. Ook neemt door vergrijzing het aantal mensen dat dagelijks op de weg is voor woon-werkverkeer af. De verkeersinfrastructuur lijkt door bevolkingskrimp en vergrijzing regionaal en lokaal wel af te nemen. (Van Dam, p.5 in: Demos 2009, nummer 7)

Economische krimp daarentegen verandert de uitgaven en daarmee de genoemde leefstijl van de consument. Consumenten pakken in tijden van economisch krimp sneller de fiets dan de auto. Ze maken minder uitstapjes, zoals een weekendje weg, hetgeen leidt tot minder gebruik van de auto. Tegelijkertijd is te verwachten dat economische krimp leidt tot minder investeringen door de burger in zonnecollectoren, isolatie, groene daken en bescherming van waardevolle natuur en landschap (o.a. Woltjer *et al*, 2007, p. 24).

In de inleiding stelden we de vraag hoe groen en natuur de stad kunnen helpen om de negatieve effecten van bevolkingsdaling te verzachten en wellicht de daling af te zwakken? Kan de groene ruimte alternatieven bieden voor stedelijke grootsheid en tegemoet komen aan de menselijke behoeften aan voedsel, geborgenheid, intimiteit van de openbare ruimte, rust en veiligheid?

Gebrekkige woonomgeving kan bewoners doen vertrekken

Gebrek aan een groene, rustige, veilige woonomgeving kan een factor zijn die bewoners doet vertrekken. Er is vooral economisch en sociaal belang bij een goede woonomgeving voor het behouden en aantrekken van hogere inkomensgroepen waarvan op hun beurt de aanwezigheid een belangrijke vestigingsfactor is voor bedrijven die juist hoogopgeleide werknemers behoeven. (banen volgen mensen) Ook zagen we dat hogere inkomensgroepen van belang zijn om hun zorg voor de buitenruimte. Aantrekkelijke groene ruimte kan dus ook de aantrekkelijkheid van de stad vergroten. Stedelijke grootsheid kan ook in de soort, inrichting en vorm van het groen worden nagestreefd.

Krimp ook risico voor groen

Bij economische krimp kunnen overheden geneigd zijn om hun bestemmingsplannen aan te passen wanneer geïnteresseerde bedrijven zich bijvoorbeeld in beoogde natuurgebieden willen vestigen. Zo geeft Bauer in haar studie (Bauer, 2010, p. 14) aan dat de gemeenten in de regio Leipzig-Halle met elkaar wedijveren om werkgelegenheid aan te trekken en daarom voorheen beschermde groen gebieden laten bebouwen door een bedrijf waarvan zijn verwachten dat het de nodige werkgelegenheid zal opleveren voor de gemeente. Krimp veroorzaakt dergelijke risico's voor groen.

Gebrekkige afstemming tussen nieuwbouwaanbod en vraag

In de casestudies komt naar voren dat gebrekkige afstemming tussen nieuwbouw van woningen en de vraag, ongewenste effecten kan hebben op bestaande

huizenprijzen, trek uit de stad naar suburbane gebieden kan veroorzaken, en kan bijdragen aan het ontstaan van achterstandswijken in de stad.

In Heerlen zien we dat mensen de stad verlaten hebben om grotere woningen in het groene ommeland te kopen die ze in de stad niet vonden. Zelfs een goede groenvoorziening voldoet niet als de woning niet aan de wensen van burgers voldoet.

Hoge eisen aan bestuurlijke samenwerking

Het belang van samenwerking tussen overheden, bedrijven, burgers komt in de drie case studies en de 'reflectie met beleidsmakers' naar voren. Het omvormen van eigenbelang van verschillende partijen in gezamenlijk belang is een uitdaging waarvan we veel verwachten. Dit vraagt beleidsmakers en bestuurders met sterke strategische, communicatieve en onderhandelingskwaliteiten. Het belang hiervan werd ook al door Aalbers en Eckerberg (2011) gesignaleerd.

Creatieve aanpak kan soelaas bieden

Met creatieve oplossingen (Leipzig) en samenwerking tussen partijen kunnen goede resultaten worden bereikt, de negatieve effecten van krimp ondervangen worden en nieuwe positieve ontwikkelingen - zelfs bij economische krimp - worden ingezet. Dit laat het Leipzigse beleid zien, dat bruinkoolafgravingen inzet voor groenontwikkeling in het buitengebied ten behoeve van recreatie en natuur, daarbij gebruik makend van de lage grondprijzen en de lage druk op de grond. Positieve ontwikkelingen in inrichting en beleid kunnen zelfs vertrokken burgers doen terugkeren, zo laten de drie cases zien.

7. Conclusies & beleidsopties

Financiële en beleidsmatige steun van nationale overheden is dan wel gewenst.

Territoriale cohesie taak voor nationale overheid

Het is duidelijk dat er qua territoriale cohesie een taak voor de nationale overheid ligt, die moet helpen voorkomen dat we enerzijds sterk metropoliserende gebieden krijgen met hoge druk op de grond, schaarste aan groen wonen, congestie en anderzijds gebieden waar mensen wegtrekken op zoek naar werk (mensen volgen banen). Bij gebrek aan goede spreiding van werkgelegenheid raakt men betrokken, lokaal geboren en getogen burgers kwijt die liever bij hadden willen dragen aan de ontwikkeling van hun eigen geboortestreek. Ongelijke politieke aandacht wordt genoemd als mede oorzaak van krimp. Terugsluizen van belastinggelden naar krimpgebieden zoals in Hangzhou in China gedaan wordt, is een voorstel dat tijdens de bijeenkomst werd gedaan.

Hoge kosten infrastructuur bij krimp

Aandachtspunt bij bevolkingskrimp is de behoefte aan een goede stedelijke structuur die voorkomt dat de ruime opzet die mogelijk wordt bij krimp leidt tot het maken van hoge kosten voor infrastructuurvoorzieningen.

Grensoverschrijdende economische ontwikkeling

Heerlen en Enschede zoeken de grensoverschrijdende samenwerking op om een regionaal beleid te ontwikkelen. Naar de effectiviteit hiervan hebben we geen onderzoek gedaan, maar het lijkt vanzelfsprekend dat in gebieden waar mensen makkelijk over de grens werken - zoals in Zuid-Limburg en Enschede en aangrenzende Duitse gebieden - gezamenlijk beleid een voorwaarde is voor grensoverschrijdende sociale en economische ontwikkeling en zelfs ecologische en groen-recreatieve ontwikkelingen. Bovendien kunnen

Verbetering van de woonomgeving, samen met burgers.

Oudere bewoners geven hun mening over het park.

woningtekorten aan de ene kant van de grens opgelost worden met woningoverschotten aan de andere kant, en vice versa.

Twijfel en behoefte aan scenario's

In de 'reflectie met beleidsmakers' lezen we hoe men vraagtekens stelt bij de bevolkingsscenario's, maar men toch behoefte heeft aan scenario's om tijdig te kunnen anticiperen op ontwikkelingen en te kunnen optreden. Het belang van kwaliteit van leven wordt als belangrijke graadmeter neergezet, hieronder vallen ook werkgelegenheid en kwaliteit van de woonomgeving, factoren die met krimp samenhangen.

Beleidsopties

We vertalen hieronder de conclusies, mogelijkheden en moeilijkheden bij krimp die uit de voorafgaande hoofdstukken naar voren kwamen in beleidsopties. Daarbij kijken we zowel naar economische krimp en bevolkingskrimp en gaan we wederom vooral in op de betekenis van de groene ruimte.

Verbeteren van de uitstraling van de woonomgeving, samen met burgers en bedrijfsleven

Woningoverschot als gevolg van de afname van het aantal huishoudens leidt tot leegstand van de woningvoorraad. Lokale leegstand kan de fysieke en sociale en economische leefomgeving sterk negatief beïnvloeden. Met name de minst aantrekkelijke woningen, in veel gevallen sociale huurwoningen, krijgen het eerst met leegstand te maken. (Verwest *et al*, 2008 p. 20) Om verval en verloedering te voorkomen dient de stad te anticiperen en te zoeken naar oplossingen. Omvorming van bebouwde plekken in groene plekken kan - wanneer dit zorgvuldig en in overleg

met burgers, beheerders en investeerders wordt gedaan – een impuls geven aan de uitstraling van de woonomgeving. In tijden van economische krimp zijn de financiële middelen schaars, dus ligt de nadruk op het op zoek gaan naar slimme en creatieve oplossingen voor het omvormen van de woningmarkt en op het inzetten van beschikbaar sociaal kapitaal: de burgers en bedrijven.

Groen ontwikkelen als vestigings-factor voor bedrijven en rijken

We kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat een deel van de plaatselijke krimp het effect is van te weinig bouwen voor hogere inkomensgroepen. Waar voorheen de steden Rotterdam en Enschede zich in de vingers sneden met vooral op lagere inkomensgroepen gericht bouwbeleid (80-er jaren) en vervolgens merkten dat het moeilijk werd om hogere inkomensgroepen aan te trekken (begin millenium) die óók belangrijk zijn voor de duurzame ontwikkeling en met name de economische peiler van een stad, blijkt ook in Heerlen en Leipzig sprake van sub-urbaniseerders die wegtrekken naar een (grotere) woning in een landelijke omgeving. Latten en Musterd (2009) wijzen ook op de vraag of er voldaan wordt aan de woningbehoefte van de economisch sterkeren in Parkstad. (zie pag. 28). Ook in Koper, Warsaw en Manchester is of was in het verleden sprake van vertrek van rijkere uit de stad naar de groenere woonomgeving in de stadsranden. Deze woonplekken zijn in tijden van economische schaarste en bevolkingsgroei duur en daarmee exclusief.

In de wijken waaruit de rijkere wegtrekken blijven lagere inkomensgroepen over die zich geen groenere woonomgeving kunnen

7. Conclusies & beleidsopties

permitteren. Hiermee ontstaat segregatie en uitsluiting. (Aalbers en Eckerberg, 2011) De suburbanisatie lijkt voor een belangrijk deel te ontstaan doordat mensen niet in de stad willen wonen maar wel willen profiteren van de arbeidsmarkt en voorzieningen in de stad. Brueckner verklaart waarom het centrum van Parijs wordt bewoont door rijken terwijl 'downtown' Detroit arm is: het cultureel erfgoed en de groenvoorzieningen maken dat mensen in het centrum van Parijs willen wonen. De rijken zijn de enigen die het kunnen betalen. Als zij geen woonomgeving van hun gading vinden vertrekken ze naar groenere omgevingen.

We zagen dat krimp door lagere grondprijzen de kans biedt om ruimere bouwvormen met

meer groen in de stad te realiseren, zoals in Leipzig. Krimp kan het realiseren van grotere woningen dicht bij de aantrekkelijke voorzieningen van de stad, maar toch in een rustige groene omgeving meer betaalbaar maken. Het kan niet alleen het vertrek van groepen uit het hogere segment tegengaan die ruimer en groener willen wonen, maar ook nieuwkomers met meer inkomen en doorgaans ook meer opleiding aantrekken. Dit vormt op zijn beurt voor bedrijven en organisaties die op zoek zijn naar hoger opgeleiden weer een positieve vestigingsfactor. (Banen zoeken mensen).

De directe nabijheid van groen is volgens Crometuijn *et al.* (2007) en Bervaes en Vreke (2004, in Planbureau voor de leefomgeving,

Groen als vestigingsfactor.

Veel groen en speelgelegenheid in de directe woonomgeving.

2010, p.118) ook aantoonbaar belangrijk. Uitzicht op groen en water vanuit de woning is volgens hen belangrijker dan een park binnen loopafstand of recreatiemogelijkheden in de stadsrand. In dicht stedelijke gebieden hebben parken een positieve invloed op de tevredenheid van bewoners (VROM, 2004 in: Planbureau voor de leefomgeving, 2010, p.118).

Daarom verwachten we dat goede groenvoorzieningen op buurtniveau een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het bestrijden van lokale bevolkingskrimp en verpaupering in buurten, bewoners uit de hogere inkomenscategorieën en gezinnen met kinderen (speelruimte) kunnen binden. Binnen bepaalde grenzen zullen ze ook bij kunnen dragen aan het vestigingsklimaat voor bedrijven. De afname van congestie bij economische en bevolkingskrimp zal daarbij ook positief kunnen werken op

de aantrekkelijkheid van woongebieden. Anderzijds kan economische krimp in een regio bedrijven ook ontmoedigen om er zich te vestigen als zij verwachten dat de krimp samengaat met gebrek aan gepast personeel.

Laag bouwen voor ouderen en jonge stellen met gezinnen met veel groen en speelgelegenheid in de directe woonomgeving

In krimpregio's wil je als stad zowel voorzien in de behoefte van de huidige bewoners waaronder veel ouderen, als aan de toekomstige bewoners - jonge stellen en gezinnen. Vergrijzing leidt tot meer vraag door ouderen naar voorzieningen zoals wandel- en fietsmogelijkheden. Daarop kan worden ingespeeld met inrichting en groenbeleid. De directe woonomgeving wordt immers steeds meer op zijn kwaliteit beoordeeld. Vooral ouderen die minder

7. Conclusies & beleidsopties

mobiel zijn zijn daarbij afhankelijk van groen binnen loopafstand. Daarbij moet gedacht worden aan max. 300-500 m. afstand tussen woning en groenvoorziening, afhankelijk van de mobiliteit van de doelgroep. Niet alleen hun fysieke activiteit wordt hiermee mogelijk gemaakt. Groen in de directe woonomgeving kan bijdragen aan het contact van ouderen met andere groengebruikers. Dit is aangetoond door van den Berg voor binnentuinen. (Van den Berg, 2005) Ook toonde van den Berg onlangs de relatie aan tussen zowel lichamelijke als fysieke gezondheid van ouderen en hun bezit van een (volks)tuin (Van den Berg *et al*, 2010). Deze voorzieningen en baten passen bij de maatschappelijke trend om ouderen steeds langer zelfstandig thuis te laten wonen.

Ook gezinnen met jonge kinderen hebben behoefte aan een woonomgeving met veel groen en speelgelegenheden. De inrichting en zicht vanuit de woningen op de speelplek zijn hierbij belangrijke aandachtspunten, met name voor de jongere kinderen.

In een situatie van krimp bij lagere grondprijzen kunnen flats worden vervangen door bejaardenwoningen, rijtjeshuizen of vrijstaande woningen. De ruimere opzet vermindert ook de leegstand, er komen per gebied namelijk minder woningen voor de gesloopte flats terug.

Hierbij moet wel gelet worden op het financiële draagvlak van voorzieningen zoals riolering, weg en openbaar vervoer. Er moeten gezocht worden naar goede stedenbouwkundige oplossingen die compactheid, betaalbaarheid

van infrastructuur en efficiënte vervoerontsluitingen combineren met een aantrekkelijk leefklimaat.

Meer inzet van sociaal kapitaal

In tijden van economische krimp is er minder werkgelegenheid omdat bedrijven zich eerder inkrimpen op personeel. Daardoor neemt het aantal werklozen toe. Dit schept een reservoir aan potentiële vrijwilligers. Hoewel inkomen en bestaanszekerheid niet zomaar vervangen kunnen worden door onbetaald werk. Ook kunnen de ouderen - die tegenwoordig gezonder oud worden dan vroeger en langer leven –een vrijwillige bijdrage leveren aan de samenleving.

Vrijwilligers kunnen samen onderhoud- of inrichtings en beheerwerkzaamheden verrichten aan het groen. De gemeente kan dit faciliteren. Het vergt wel aangepast beleid van de zijde van de gemeente.

Onderzoeken tonen dat de sociale cohesie in buurten vergroot kan worden door samen werken aan buurtgroen (Vreke *et al*, 2010). Dit kan het leefklimaat in de buurt aantrekkelijker maken, iets waarvan wij het belang in eerdere hoofdstukken al schetsten.

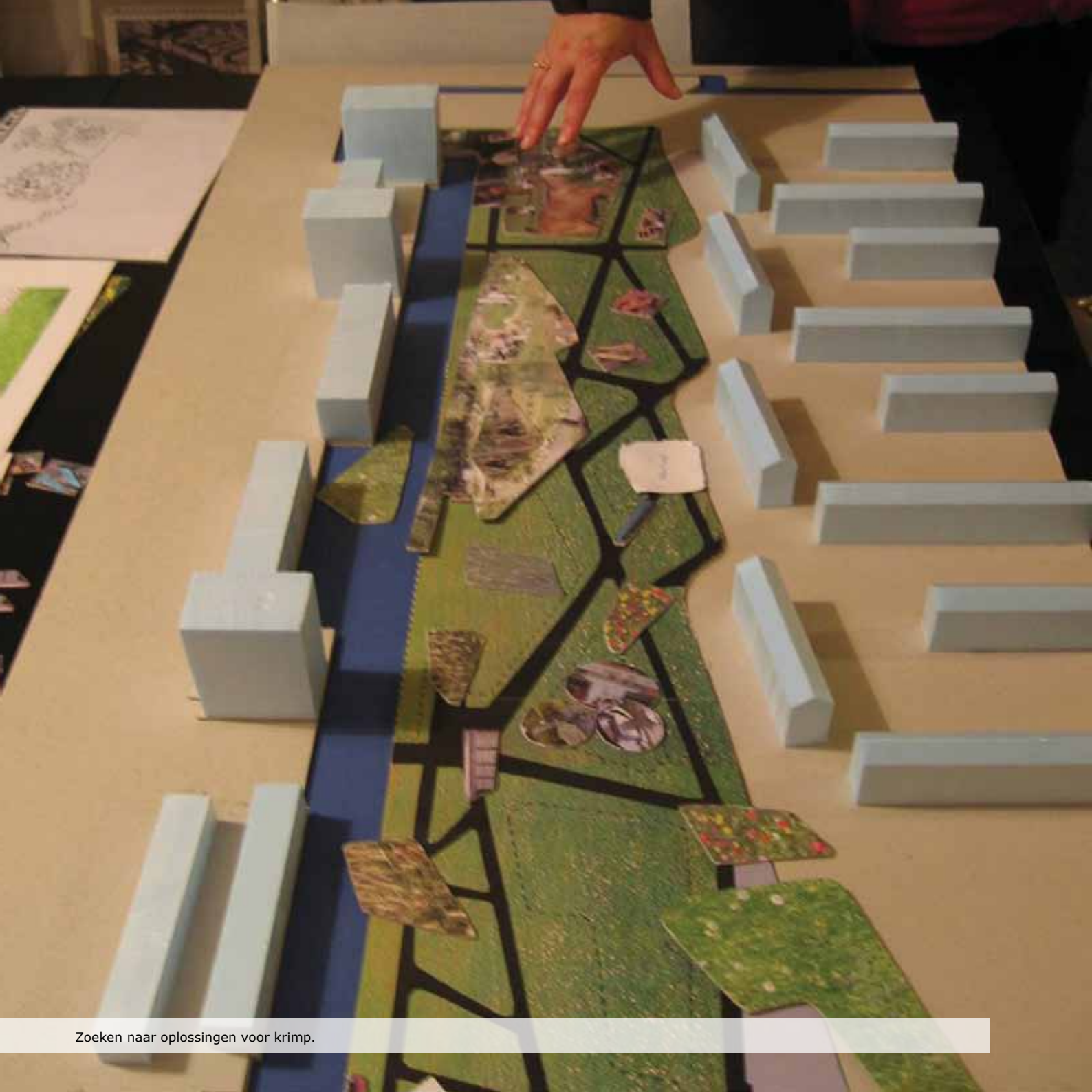
Investeren in groen

Het stenige oppervlak, dat in de stad relatief gezien meer aanwezig is dan in het omliggende gebied, absorbeert meer warmte en houdt de warmte langer vast dan groene of blauwe elementen. Daarnaast zorgt het stenige oppervlak ervoor dat het water niet tot nauwelijks in de grond kan verdwijnen, waardoor water massaal afgevoerd wordt op het riool. Met name bij hevige (piek)buien is de kans op overstort van het riool groot en daarmee ontstaat er een grotere kans op wateroverlast. (Kuypers en de Vries, 2008) Bij bevolkingskrimp komt er meer ruimte vrij in steden. Dit biedt kansen om meer groen en blauw tussen woningen te creëren, waardoor het leefklimaat veraangenaamt en waterbergings en inzijgingsmogelijkheden toenemen.

In tijden van economische krimp is investeren lastig. Investeren door gemeenten of bedrijven in multifunctionele elementen zoals groen kan dan uitkomst bieden. Waterproblemen, luchtvervuiling en hoge energiekosten door gebrekkige isolatie en kunnen elk afzonderlijk worden opgelost met investeringen in riolering, roetfilters, elektrische auto's of isolatiemateriaal. Maar innovatief groen in de vorm van groene daken en groene gevels biedt een oplossing voor deze problemen tesamen: één investering in plaats van meerdere afzonderlijke investeringen kan in tijden van economische krimp aantrekkelijk zijn.

Groen en blauw zorgen voor een aangenaam leefklimaat, waterberging en verbetering van de luchtkwaliteit.

Zoeken naar oplossingen voor krimp.

8. Fotoserie van problemen & opties

In het vorige hoofdstuk schetsten we de mogelijkheden en moeilijkheden die ontstaan bij bevolkingskrimp, al dan niet samengaan met economische krimp. We gaven aan dat groen een aantal effecten op de omgeving heeft die juist in een situatie van krimp belangrijk zijn om ernstige effecten van krimp te verminderen, om bewoners te binden aan de wijk en zelfs als vestigingsfactor voor bedrijven een rol spelen. Hieronder verbeelden we een aantal mogelijkheden.

Van leegloop.....

Leegstaande bebouwing en een uitgestorven straatbeeld.

8. Fotoserie van problemen en opties

.....naar stad als trekpleister!

Hoe bereik je dit?

Levendige en bruisende wijk waar mensen elkaar ontmoeten in de buitenruimte.

Leegstaande winkels en panden.....

8. Fotoserie van problemen en opties

..... bieden kansen voor tijdelijke werkruimte, identiteit- & functieverandering van panden

Vervallen hoogbouw....

8. Fotoserie van problemen en opties

..... omvormen tot sfeervolle laagbouw

Leegstaande woningen.....

8. Fotoserie van problemen en opties

..... samenvoegen!

Verouderde, onaantrekkelijke wooncomplexen.....

8. Fotoserie van problemen en opties

....bieden kans voor groene ruimte door weloverwogen sloop en activiteiten voor ouderen

Onaantrekkelijke woon- en leefomgeving.....

8. Fotoserie van problemen en opties

**.....biedt kans voor groene ruimte & nieuwbouw
voor hogere inkomensgroepen**

Vrijgekomen ruimte.....

8. Fotoserie van problemen en opties

..... biedt kansen voor waterberging

In tijden van woningoverschot.....

8. Fotoserie van problemen en opties

.....plekken teruggeven aan de landbouw voor productie en consumptie door buurtgroepen

Vrij gekomen ruimte.....

8. Fotoserie van problemen en opties

..... teruggeven aan de natuur

Oude woningen slopen.....

8. Fotoserie van problemen en opties

**..... en vervangen door nieuwbouw,
groen en water**

Vrijgekomen ruimte.....

8. Fotoserie van problemen en opties

..... omvormen tot groene openbare ruimte

Wegtrekkende bedrijven bieden kans voor.....

8. Fotoserie van problemen en opties

.....nieuw vestigingsklimaat voor bedrijven

Literatuur

Aalbers, Carmen., Katarina Eckerberg (2011) *Governance patterns and performance of regional strategies in peri-urban areas. Comparative analysis of seven case studies in Europe and China.* PLUREL

Anon. *Operationeel programma doelstelling Europese territoriale samenwerking Interreg IV-A Euregio Maas-Rijn 2007-2013*

Atzema, O. & F. van Dam (1996), 'Binnenlandse migratie en regionale inkomensontwikkeling in Nederland', *Bevolking en Gezin* 25, 2: 19-51.

Bavel, J. van (2004a), 'Beroepsarbeid van vrouwen en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000: is er een oorzakelijk verband?', *Bevolking en Gezin* 33: 61-90.

Bavel, J. van (2004b), 'De wereldbevolkingsexplosie en duurzame ontwikkeling: een veldoverzicht (1)', *Tijdschrift voor Sociologie* 25: 227-245.

Bauer, A. (2010) *Assessment report on local and regional planning strategies, (working document)*. Helmholtz Centre for Environmental Research - UFZ, Germany

Beek van F., J. Annema, P. Bakker, H. Derriks, J. Francke, W. Groot, L. Harms, P. Jorritsma, C. Koopmans, H. van der Loop, M. Olde-Kalter, P. Uittenbogaart (2007) *Mobiliteitsbalans*. Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (Blz. 35) Den Haag

Beets, G. (2004), 'De timing van het eerste kind: een overzicht', *Bevolking en Gezin* 33: 115-142.

Beets, G.C.N., F.J. Willekens (2009) *De crisis en internationale migratie*. NIDI Laxenburg: Oostenrijk. In: DEMOS, thema nummer 9., Bulletin Over Bevolking en Samenleving. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Berg, A.E.van den, (2005) *De maatschappelijke baten van openbare binnentuinen: de publiek omsloten tuin als verborgen attractie*. Groen 61(9) 39-44 (in Dutch).

Berg, A. E.van den, Van Winsum-Westra, M., De Vries, S., Van Dillen, S. M. E. (2010) *Allotment gardening and health: a comparative survey among allotment gardeners and their neighbors without an allotment*. Environmental Health 9:74

- Bervaes, J.C.A.M. en Vreke, J. (2004) *De invloed van groen en water op de transactiepreizen van woningen*. Rapport nr. 959, Alterra, Wageningen UR, Wageningen.
- Bezemer, V. en P.A.M. Visschedijk (2003). *Groene meters deel II. Analyse van het stedelijk groen in de G30 steden*. Wageningen: Alterra.
- Boarnet, M.G. (1994), 'The Monocentric Model and Employment Location', *Journal of Urban Economics* 36: 79-97.
- Boelhouwer, P.J. (1988), *De verkoop van woningwetwoningen*, Amsterdam/Utrecht: knag/ Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht.
- Bontje, M. *Leipzig en de Duits-Duitse grens*. Insituut fur Länderkunde. Leipzig
- Bontje, M. (2004a), 'Leipzig: een krimpende stad', *Geografie* 13, 7: 24-27.
- Bontje, M. (2004b), 'Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig', *GeoJournal* 61: 13-21.
- Bontje, M. & J. Latten (2005), 'Stable size, changing composition: recent migration dynamics of the Dutch large cities', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 96: 444-451.
- Bontje, M. (feb. 2009) *Krimpregio op zoek naar identiteit toekomst*. In: Geografie. Afdeling geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam
- Brueckner, Jan K., Thisse, Jacques-Francois, Zenou, Yves (1999) *Why is central Paris rich and downtown Detroit poor. An amenity based theory*. In *European Economic Review*. Elsevier, 1999 Volume 43 (1999) Issue 1 (January) p.91-107
- Bruil, P. P. van Geffen, E. Voerman (2006) *Profiteren van zorg en vergrijzing in Noord-Nederland: Een strategisch advies*. Stec Groep B.V. Nijmegen/ Haren
- Campbell, K.E. & B.A. Lee (1992), 'Sources of personal neighbour networks. Social integration, need of time?', *Social Forces* 70: 1077-11 00.
- Carruthers, J. I. & A. C. Vias (2005), 'Urban, suburban, and exurban sprawl in the Rocky Mountain west: Evidence from regional adjustment models', *Journal of Regional Science* 45: 21-48.
- CPB, RPB, MNP, (2006) *Welvaart en Leefomgeving, Een scearniostudie voor Nederland in 2040*, Den Haag: Centraal Planbureau/ Milieu- en Natuurplanbureau/ Ruimtelijk Planbureau.
- CBS/RBP (2005) *Pearl-prognose 2005*, CBS

- CBS/PBL (2009) *Regionale prognose bevolking 2008 – 2025*, CBS Voorburg Heerlen
- CBS/PBL (2009) *Regionale huishoudens prognose 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen
- CBS/PBL (2009) *Beroepsbevolking prognose 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen
- CBS (2009) *Regionale prognose geboorte, sterfte en migratie 2008-2025*, CBS Voorburg Heerlen
- Crommentuijn, L.E.F., Farjon, J.M.J., den Dekker, C. en van der Wulp, N. (2007) *Belevingswaardenmonitor Nota Ruimte 2006: Nulmeting landschap en groen in en om de stad*. Publicatienummer 500073001, Milieuen Natuurplanbureau, Bilthoven.
- Dam, F. van, L. Bijlsma, M. van Leeuwen & H.L. Pálsdóttir (2005), *De Landstad. Landelijk wonen in de netwerkstad*, Rotterdam/Den Haag: NAI uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.
- Dam, van F., C. de Groot, F. Verwest (2006) *Krimp en ruimte bevolkingsafname, ruimtelijk gevolgen en beleid*. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau
- Dam, van F. (PBL) *Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken (WPRB), hoofdstuk Ruimtelijke gevolgen*. In: DEMOS: Bulletin over Bevolking en Samenleving, Thema nummer 7.
- Demografische voorsprong Limburg* (2006) Taskforce Demografische Voorsprong
- Derks, W., P. Hovens, I.E.M. Klinkers (2006) Structurele bevolkingsdaling, Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers. IN opdracht voor de secretarissen van de Raad voor Verkeer en Waterstaat en van de VROM-raad. Den Haag.
- Derks, W., Hovens, P., & Klinkers, L. (2006). *De krimpende stad*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- DiPasquale, D. & E.L. Glaeser (1999), 'Incentives and social capital. Are homeowners better citizens?', *Journal of Urban Economics* 45: 354-384.
- Enschede (2008) *Enschede Toekomstvisie, Enschede maak(t) je wereld groter*. Enschede
- European Union, (2007) *State of European Cities Report*, European Union
- Freeman, D.G. (2001), 'Sources of fluctuations in regional growth', *The Annals of Regional Science* 35: 249-266.
- Gaag, N. van der, L. van Wissen & E. van Imhoff (1999), 'Regional population growth or

loss: what makes the difference?', *Demos* 15, 8, www.nidi.knaw.nl/nl/demos

Gemeente Heerlen (2008) *Stadsvisie Heerlen 2026 Centrumstad Ondernemende stad Jeugdige stad Netwerkstad Energiek hart van Parkstad*. Heerlen

Gemeente Heerlen (2009) Actieplan aanpak van de economische crisis in Heerlen

Goossen, C.M., F. Langers (2006) *Recreatie en groen in en om de stad Achtergronddocument Natuurbalans 2006*. Wageningen: Alterra

Groen, M. de, J.F.I. Klaver en P.H. Renooy (2009) *Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte*, in opdracht van het Ministerie van VROM, directie Nationale Ruimtelijke Ordening, Amsterdam : Regioplan Beleidsonderzoek.

Hengsens, J.C.G, J.J.L. Meuwissen, R.C.M. Vaessens, M.A. W.M. Derks (2008) *Parkstad Limburg bevolkingsprognose en prognose woningvoorraadbehoefte 2008 -2040*. E, til BV. Maastricht

Jong, A.de, C. van Duin (2010) *Regionale prognose 2009-2040: Vergrijzing en omslag van groei naar krimp*. PBL en CBS, Bilthoven en Den Haag.

Kerngroep structuurvisie Parkstad Limburg (2003) *Op hete kolen, een visie op de toekomst van Parkstad Limburg*

Kiel, J., (NEA) H. Servais, R. Engelen- Eijgelshoven (Provincie Limburg) (2006) *Samenwerken in de Euregio Maas-Rijn*. Amsterdam

Knol, F. (2005), *Wijkkwaliteiten. De kwaliteit van de fysieke woonomgeving 1994-2002. Werkdocument 11*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kuypers, V., A.E. de Vries (2008) *Groen voor klimaat*. Alterra: Wageningen

Latten, J. & A. de Jong (2005), '*Nieuwe Bevolkingsprognose cbs: Veel verandering, weinig groei*', *Demos* 21, 1: 5-8.

Latten, J. en S. Musterd (red) (2009) *De nieuwe groei heet krimp*. Den Haag, NICIS Institute

Ligtvoet, W. *Leefklimaat van de stad: Toekomstig stedelijke groei en klimaatverandering beïnvloeden het leefklimaat van de stad*. Centraal Bureau voor Leefomgeving. Den Haag

Loibl, Wolfgang, Mario Köstl, Klaus Steinnocher (2009) *List of generic ruralurban region types with the principle patterns regarding shapes, patterns and relations considering past dynamics*.

Classification of the major European rural-urban regions at NUTS3-aggregate level. PLUREL.

Lötscher, L., F. Howest & L. Basten (2004), 'Eisenhüttenstadt: monitoring a shrinking German city', *Dela* 21: 361-370.

Minister Klink en Bewindslieden (2010), Wetsvoorstel zomer 2010

Ministerie van VROM WWI / R&M | Ministerie van BZK | Interprovinciaal Overleg | Vereniging van Nederlandse Gemeenten (2009) *Bevolkingsdaling in cijfers*. VROM Den Haag.

Neels, K. (2005), 'Uitstel of afstel eerste kind. Het profiel van de generatie 1931-1935 in België', *Demos* 21, 10: 77-79.

Nimwegen, van N., Heering, L. (2009) *Van groei naar krimp: een demografische omslag. Samenvatting en discussie*. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Oswalt, P. (2006) *Shrinking Cities*, vol. 1

Parkstad Limburg, Identiteit van Parkstad Limburg (2004). Parkstad en provincie Limburg

Parkstad Limburg (2010) *Woonmonitor Parkstad 2009*. Parkstad Limburg. Etil

Parkstad Raad (2010) *Jaarplan 2010 Parkstad Limburg Mensen, Middelen en Mandaat Parkstad Raad*

Parkstad Raad (2006) *Regionale Woonvisie op Hoofdpijnen Parkstad Limburg 2006-2010*-Parkstad Limburg geeft Ruimte

Partridge, M.D & D.S. Rickman (2003), 'The waxing and warning of state economies: the chicken-egg question of jobs versus people', *Journal of Urban Economics* 53: 76-97.

PBL (2010) *Balans van de leefomgeving 2010*. Den Haag/Bilthoven

Provincie Limburg (2009) *Limburg werkt aan de toekomst Investeringsagenda 2009 t/m 2017*. Provincie Limburg

Raad voor het openbaar bestuur & Raad voor de financiële verhoudingen (2008) *Bevolkingsdaling, gevolgen voor bestuur en financiën*. Den Haag

Reimerink, L. (2009), *Leipzig houdt zich staande door duidelijke keuzes*. Artikel uit buildingbusiness dec '08/ jan '09.

Rob/Rfv (2006) *Regionale woonvisie Maastricht en Mergelland 2005-2009, Naar een complete regio: leefbare dorpen, sterke stad.* (blz. 25)

Ruimtelijk Planbureau (2009) Ruimteconferentie 2009, informatie workshops en keynote speeches. Rotterdam

Schoenmaekers, R.C., E. Lodewijckx & C. van Peer (2002) '*Sociale verschillen inzake het krijgen van kinderen: een reden voor beleidsmaatregelen?*', *Bevolking en Gezin* 31: 3-50.

Sinn, Annette, Dagmar Haase, Anne Walde (2008) *Analysis of regional spatial planning and decision making strategies and their impact on land use in the urban fringe.* Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ, PLUREL. Germany

Senden, R.H.G. (2009) *Verhuur van woningen in tijden van krimp – Demografische gevolgen van krimp.* TU Delft

Sobotka T., D. Philipov, (Vienna Institute of Demography) V. Skirbekk (IIASA (International Institute for Applied Systems Analysis) (2009) Gevolgen kredietcrisis voor vruchtbaarheid en migratie. Laxenburg. Oostenrijk. In: DEMOS, thema nummer 9., Bulletin Over Bevolking en Samenleving. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Steel, C. (2008) *Hungry city : how food shapes our lives.* Chatto & Windus Londen.

Steinnes (1978), 'Causality and migration: A statistical resolution of the "Chicken or Egg Fowlup"'. *Southern Economic Journal* 45: 218-226.

Steinnes, D.N. (1982), 'Do 'people follow jobs' or do 'jobs follow people'? A causality issue in urban economics', *Urban Studies* 19: 187-192.

UN Department of Social and Economic Affairs (February 2008) *World Urbanization Prospects. The 2007 Revision.* United Nations New York,

Veeneklaas, F.R. & J. Vader. 2010. Demografie in de Natuurverkenning 2011; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-werkdocument 194

Verwest, F., N. Sore, E. Buitelaar (2008) *Regionale krimp en woningbouw Omgaan met een transformatieopgave.* Planbureau voor de Leefomgeving. Den Haag

Visser, P. en F. van Dam (2006), *De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.

Vreke, J. I.E. Salverda, F. Langers (2010) *Niet bij rood alleen: Buurtgroen en sociale cohesie*. Wageningen University and Research/Alterra

VROM (2004) *Leefbaarheid van wijken*. Ministerie van VROM, Den Haag.

Wagt, van der, M. (2007) *Krimp in het buitenland*. Ministerie van VROM In: DG Ruimte Ruimte in debat. Ruimtelijk planbureau

Woestenburg, M. (2009) *Recreatie en het ideale vrijetijdslandschap, (Artikel uit Landwerk 31, 4/2009)*

Woltjer G.J., R.A. Jongeneel en H.L.F. de Groot (2007) *Betekenis van macro-economische ontwikkelingen voor natuur en landschap*. Alterra. Wageningen

Wouden, R. van der, F. van Dam, D. Evers, A. Hendriks, A. van Hoorn, N. Pieterse & G. Renes (2006), *Verkenning van de ruimte 2006. Ruimtelijk beleid tussen overheid en markt*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.

Geraadpleegde websites:

Enschede buurtmonitor, *Demografische gegevens gemeente Enschede*. Verkregen op 25 september 2009 Via 67.199.104.135/basisboek/twente.aspx

Historie Duitsland, *Achtergrond gegevens*. Verkregen op 4 april 2010, via www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Geografie/Huisvesting/Stadtumbau+Ost.html

Historie Enschede, *Achtergrond gegevens*. Verkregen op 4 maart 2010, via www.enschede-stad.nl/geschiedenis.htm

Euregiole samenwerking, *Achtergrond informatie gegevens*. Verkregen op 3 maart 2010 via www.euregio.nl/cms/publish/content/showpage.asp?themeid=35
www.euregio.nl/cms/publish/content/showpage.asp?pageid=293
www.euregio.nl/cms/publish/content/downloaddocument.asp?document_id=86

Krimp in buitenland, *Achtergrond informatie*. Verkregen op 26 februari 2010, via www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=4275

Voorzieningen op buurniveau, *Achtergrond informatie*. Verkregen op 20 mei 2010 via www.fietsberaad.nl/index.cfm?lang=nl§ion=nieuws&mode=newsArticle&newsYear=2009&repository=Aanwezigheid+buurtsuper+leidt+tot+minder+autogebruik

Gemeente Heerlen gegevens *Historie*. Verkregen op 20 november 2009 via www.heerlen.nl/Smartsite.dws?id=3201

Krimp in bloeiende gemeenschappen, *Achtergrond informatie*. Verkregen op 20 september 2010 via www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/Notitie%20Bloeiende%20gemeenschap%20in%20krimpende%20kern.pdf

Internal Branding gegevens *Achtergrond informatie voor identiteit*. Verkregen op 4 april 2010, via www.managementenliteratuur.nl/2036/30_07_2010_gaby_nedeski_%E2%80%98de_identiteit_van_je_bedrijf_moet_overeenkomen_met_de_uitstraling%E2%80%99

Gemeentelijke basisadministratie. *Demografische gegevens gemeente Heerlen en Parkstad* . Verkregen op 29 mei 2010 via <http://parkstad-limburg.buurtmonitor.nl/>

Parkstad gegevens Geografische ligging. Verkregen op 3 maart 2010 via www.coriorpolis.nl/location.php

Parkstad buurtmonitor. *Demografische gegevens Heerlen Parkstad*. Verkregen op 29 mei 2010 via <http://parkstad-limburg.buurtmonitor.nl/>

Shrinking Cities gegevens *Bevolkingsontwikkeling en Prognose*. Verkregen op 15 juni 2010 <http://www.shrinkingcities.com/digital.0.html>

Stedenbouw gegevens *Achtergrond informatie stedenbouwkundige structuur*. Verkregen op 20 maart 2010 via www.stedplan.nl/webpage.php?mid=16&publicaties=view&id=155

Visies op krimp *Achtergrond informatie*. Verkregen op 8 januari 2011 via tegenlicht.vpro.nl/afleveringen/2010-2011/nederland-op-de-tekentafel/krimpen-aan-de-maas.html